

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI
ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
E-mail: somogyfolyoirat@gmail.com

SOMOGY | 2015 | 1

2015. 1.

NEGYVENHARMADIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

E számunk szerzői:

HALMAI TAMÁS költő, író (1975, Pécs), Pécs.
Legutóbbi kötetei: A tengerszelidítő; Rezervátum.

UJKÉRY CSABA író (1943, Szigetvár), Kaposvár.
Tizenhárom kötet, tíz hiteles krónikaregény szerzője.

CZIGÁNY GYÖRGY író, költő (1931, Budapest), Budapest.
Harmincegy kötetes szerző.

Legutóbbi könyve: Győri Te Deum (Czigány György diáriuma).

LŐRINCZ SÁNDOR újságíró, író (1965, Kaposvár), Kaposvár.
Tizenkét kötetes író. Legutóbbi kötete: Titkok utcáin.

VIOLA BEÁTA egyetemi hallgató (1990, Nagyatád), Csurgó.

BORBÉLY LÁSZLÓ író, hírlapíró (1968, Budapest), Budapest. Szépirodalmi művei:
A lándzsa Longinusa, Az utca napos oldalán – Két kisregény; Üzenet a ringből –
Novellák; Büntetlenek – Regény; Feszület a ring felett – Novellák.

UJVÁRY GÁBOR (1960, Budapest), Budapest. Történész-levéltáros, a Veritas
Történetkutató Intézet Horthy-kori kutatócsoportjának vezetője. Fő kutatási
területe a két világháború közötti magyar kulturális politika. A Hóman-per 2015-ös
újratárgyalásának történész szakértője, közel 150 publikáció, két tucat könyv szerzője.

ENTZ GÉZA művészettörténész (1949, Kolozsvár), Budapest. Szakterülete Erdély
középkori építészete és a műemléki topográfia. 1990–1994 között államtitkárként
a határon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati munka irányítója, 1998-tól
a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, 2000–2002 között a külföldi Magyar
Intézetek főigazgatója. Számos tanulmány szerzője.

DUPKA GYÖRGY író, művelődéstörténész, szerkesztő (1952, Tiszabökény), Ungvár.
A Magyar Értelmiségi Kárpátaljai Közösségének elnöke. Számos szépirodalmi mű
szerzője.

FARAGÓ LAURA énekművész (1949, Pécel), Budapest.
Három kötet szerzője. Legutóbbi kötete: Szép illatja száll a víg szívemre.

STAMLER ÁBEL egyetemi hallgató (1992, Kaposvár), Balatonfenyves.
A Takáts Gyula-hagyaték kutatója.

SZAKOLCZAY LAJOS irodalomtörténész, művészetkritikus (1941, Nagykanizsa),
Budapest. Tizennégy kötet szerzője. Valóságlatomás címmel esszékötete jelent meg.

Lapszámunkat Halmos Klára munkáival illusztráltuk.

HALMOS KLÁRA grafikusművész (1953, Kaposvár), Kaposvár.
A Kapos-ART Képző- és Iparművészeti Egyesület titkára,
a Barcsi Nemzetközi Művésztelep kuratóriumának elnöke.

SZÉP SZÓ | 5

Halmi Tamás versei **5** | *Czigány György*: Három futam **8** |
Ujkéry Csaba: Lemberg felé **10** | *Lőrincz Sándor*: Az író vásárcsarnokában”.
Kaposvári találkozás a hetvenöt éves Vathy Zsuzsával **18** |
Viola Beáta verse **23** |

HAZAI TÁJAKON | 25

Takáts Gyula naplójegyzetei. Közreadja: Parill Orsolya **25** |
Borbély László: Balatoni évtizedek – Bertha Bulcsu nélkül **38** |

ÉLŐ MŰLT | 46

Ujváry Gábor: „...mindig magyar érzésem, tiszta szándékaim, lelkiismeretes
kötelességtudásom irányítottak”. Hóman Bálint és népbíróági pere **46** |

KITEKINTÉS | 73

Entz Géza: Emlékezés Domokos Gézára **73** |
Dupka György: Halottaink 1944–1959: szovjet népiártás Kárpátalján **78** |

SZÍNEK, RAJZOK, FÉNYEK | 88

Faragó Laura: Belső út. Készülő beszélgetések dunántúli művészekkel **88** |
Stamler Ábel: Rippl-Rónai és Maillol. Egy művészbarátság története **91** |

KÖNYVEKRŐL | 94

Szokolczay Lajos: „Békés, építkező, szabadságjogokat hozó rendszerváltoztatás”
(Szeredi Pál: A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1956–1987) **94** |

FŐSZERKESZTŐ:

BÁBA IVÁN

ÖRÖKÖS FŐMUNKATÁRS:

TAKÁTS GYULA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

CZIGÁNY GYÖRGY, GÁLNÉ JÁGER MÁRTA, HÓVÁRI JÁNOS,
KONDOR KATALIN, KOVÁCS ZOLTÁN, OLÁH JÁNOS, VÉN ZOLTÁN

OLVASÓSZERKESZTŐ:

TÓTH LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSA:

EGERSZEGI EDIT

A TANÁCSADÓ TESTÜLET TAGJAI:

DEÁK ERNŐ, DUPKA GYÖRGY, GÖNCZ LÁSZLÓ,
KOVÁCS KIS GYÖNGY, TARI ISTVÁN, TÓTH LÁSZLÓ

A SOMOGY FŐSZERKESZTŐJE VOLT:

DR. VÁRKONYI IMRE (1973–1980), DR. LACZKÓ ANDRÁS (1980–1993)
TÜSKÉS TIBOR (1994–2000), VARGA ISTVÁN (2001–2008)
KÓSA CSABA (2009–2014)

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

A szerkesztőség címe: 7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.

E-mail cím: somogyfolyoirat@gmail.com; berzsenyitarsasag@somogy.hu

A folyóirat megjelenik negyedévente. Egyes szám ára: 400 forint. Előfizetési díj: egy évre 1600 forint.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága 1008 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, hírlapkézbesítőknél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu

Faxon: 303-3340. További információ +36 80 444 444

INDEXSZÁM: 25759

ISSN 0133-0144

Felelős kiadó: Szakály Sándor

Készült: Central Press Nyomda, Kaposvár • Felelős vezető: Zsoldos László

ARCULATTERV:

BARABÁS FERENC

Folyóiratunk megvásárolható:

Kaposváron
a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság titkárságán
7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
(Telefon: 82/319-948)

Budapesten
Írók Boltja, 1061 Budapest, VI. Andrásy út 45.

Folyóiratunk e-mail címe: somogyfolyoirat@gmail.com

A Berzsenyi Társaság weboldalának címe: www.berzsenyi-tarsasag.hu,
e-mail címe: berzsenyitarsasag@somogy.hu

A MEGJELENÉST TÁMOGATTA:

SZERENCSEJÁTÉK SERVICE NONPROFIT KFT.,

Ára: négyszáz forint

2015. 1.

NEGYVENHARMADIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Kaposvári portálok I. 6. sz. 1. oldal

Kaposvári portálok I. 6. sz. 1. oldal

Kaposvári portálok I. (rézkarc, akvatinta)

Tisztelt Olvasóink, kedves Barátaink, Támogatóink és Ellendrukkereink!

Az immáron századik születésnapját is maga mögött tudó Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság 2014. november 29-én megválasztott elnökeként fordulok Önökhöz, mindazokhoz, akiknek a Társaság és a Somogy folyóirat is fontos. Akik szurkolnak nekünk, támogatnak bennünket, és ezért fogalmazzák meg kritikai észrevételeiket – igaz, az utóbbiak esetében többen úgy, hogy velünk soha nem találkoztak, soha egy mondatot sem váltottak, de „mindent tudnak” –, hogy mindez szűkebb pátriánk, Somogyország hasznára váljon.

Amikor elődeink létrehozták a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaságot – a magyar irodalmi és művészeti élet egyik fontos szervezetét –, nem gondolták, hogy ez az országos kitekintésű és hatású szervezet sok vihart él majd meg, és nemegyszer politikai akarat és szándék miatt szünteti be működését, majd éled újjá.

Sokan és sokat tettek azért, hogy a Társaság ismét működhessen. Az irodalmat, a művészeteket és Somogyországot, valamint a Berzsenyi Dániel munkásságát szeretők vállalták a nem könnyű munkát, hogy Somogy megye is rendelkezzen olyan Társasággal, amely a magyar kulturális életben meghatározó szerepre törekedhet, és a megyének (is) lehessen olyan folyóirata, amelyre az olvasók odafigyelnek.

Néhai Takáts Gyulát, a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság örökös tiszteletbeli elnökét sokszor és sokan idézik – néha önmagukat igazolandó és másokat megkérdőjelezendő –, miszerint azt mondta volna: „Ne hagyjátok a Társaságot és a Somogyot!”

Nem az a kérdés, hogy vajon kiknek és hányszor említette ezt Somogyország kulturális életének egykor meghatározó alakja, Kaposvár, Zala, Becehegy és sok más szépséget és feladatot adó hely „megkerülhetetlenje”, hanem az, hogy vajon képesek leszünk-e eleget tenni kérésének, kívánságának?

Magam úgy vélem: eleget kell tenni a kérésnek. Ezt tették mindazok, akik valaha is vezetői voltak a Társaságnak, illetve akik szerkesztették a Somogyot. Ki több, ki kevesebb sikerrel. S miért így, s miért úgy? Magam úgy látom, a „nehézségek” miatt. Mik voltak a nehézségek? Sokszor az érdektelenség, a művészetek és az irodalom iránti fogékonyság hiánya. S vajon változik ez? Remélem.

Ha Önök, tisztelt Olvasóink, kedves Barátaink, körülnéznék e hazában, akkor azt láthatják, hogy szinte nincs olyan megyéje az országnak, ahol egy – de általában két, netán három – irodalmi, művészeti folyóirat ne szolgálná a kultúra ügyét. Szolgálja, mert a feladat: a köz javát szolgálni, a közért tenni.

Amikor megválasztottak a Társaság elnökévé – pontosabban, amikor a nevem felmerült mint szóba jöhető jelölté –, feltettem magamnak a kérdést: vajon érdemes-e vállalni e feladatot? Érdemes-e megpróbálni a lehetetlent, azaz életet lehelni egy jobb sorsra érdemes szervezetbe, haló porából feltámasztani a Somogyot, és elér-

ni azt, hogy Somogyország – különböző nézeteket valló, más-más politikai pártokat választó, eltérő felekezetekhez tartozó – polgárai számára egyaránt fontos legyen a Társaság és a Somogy?

Szomorúan tapasztaltam, hogy a szülőföldhöz tartozás és ragaszkodás odáig már nem terjedt, hogy évi néhány ezer forintos vállalással minden somogyországi általános és középiskola tanára, diákja kezébe vehesse a Somogy folyóiratot, mert nem fizetnek, illetve nem tudnak előfizetni rá. Szomorúan tapasztaltam azt is, hogy Somogy megye városainak polgármesterei támogatást kérő levelemre – néhány kivételtől eltekintve – még választ sem küldtek. (Nem így Balatonföldvár és polgármestere, Holovits Huba György, akik a kivételek közé tartoznak, és támogatják folyóiratunkat!) A megye országgyűlési képviselői – köztük közeli ismerőseim – sem vették a fáradságot, hogy levélben vagy szóban mondják kérésemre: NEM. (Leszámítva egyetlen, sikeres munkát kívánó levelet.)

Ezt vártam? NEM. Azt szeretném, hogy a sokszor hangoztatott „somogyiságunk” megmutatkozzék az irodalom, a művészetek, a szellemi élet támogatásában, az ezekért való tenni akarásban. S ehhez szükség van a Somogyra is. Mert hol kapjon először megjelenési lehetőséget a fiatal tehetség, aki – ahogy írni szokták – „szárnyait bontogatná”? Hol kapjon helyet az, aki elkerülve a szülőföldről mégis hajlandó egy-egy verssel, novellával, rajzzal visszatérni oda? Hol próbáljon először kritikát írni verseskötetről, színházi előadásról, kiállításról a Kaposvári Egyetem hallgatója, ha nem itt? Hol jelenjen meg a határainkon kívül élő magyar alkotó egy-egy munkája, ha nem itt? Mert úgy vélem, mind Somogynak, mind nekünk kötelességünk megismerni a határainkon kívülre került nemzettársaink kultúráját, és azt másokkal is megismertetni. S mennyi anyagi ráfordítás kellene ehhez évente? Úgy öt-hat millió forint! S vajon képesek-e ezt Somogy megye polgárai előteremteni? Nagyon bízom abban, hogy igen. Csokonai Vitéz Mihályt szabadon idézve, mondjuk ki: nem csak kanásznak termett a somogyi paraszt!

Ehhez összefogás, közös gondolkodás, értő és féltő kritika kell! Mint örök optimista, remélem, meg is lesz.

Szakály Sándor

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI
ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG ELNÖKE

Papírforma

Papírforma
 szerint a vers
 csak papír s forma
 rím és ritmus
 mégis ajándék
 mert játék
 és miszticizmus

Zápor

Ferde esőben tüskés szélben
 evickél előre a város
 hogy világosban még elérjen
 egy világosabb valósághoz

víz mindenütt s katarzis
 folyik a híd a part is
 megkeresztelt embervidék
 aztán csak csend és tiszta ég

Vadon

Tudás óvja az ördögöktől
 a ragadozó ösztönöktől
 valami mégis visszavonzza
 a gondolkodás előtti vadonba

A szürkületről

Könyv nélkül sose lép ki
 az ég alá
 szép híján élni
 csúfos halál
 olyan tűnékeny
 a szürkület
 mindig legyen kezed ügyében
 valami szívügyed

Angyalok kora

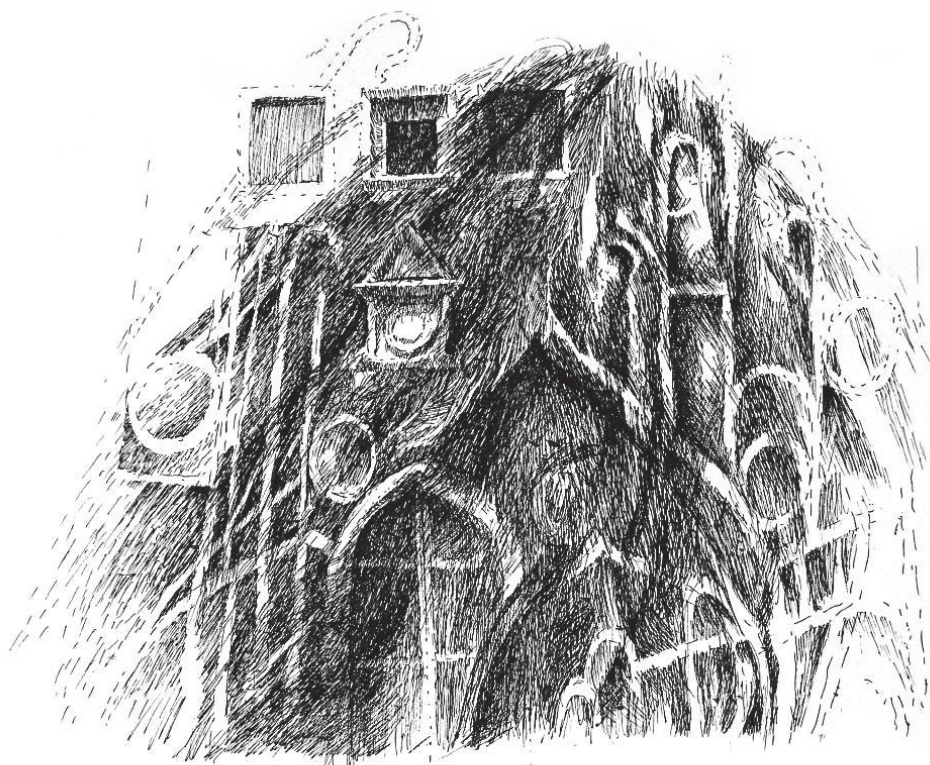
Égre írt ágak kalligráfiája
tisztán ragyog a tavasz kézírása
a madár felett átröpül a menny
mennyi jelmez csak Isten meztelen
így köszönt be az angyalok kora
olyan puhák mint a szelídek
az emelkedő rezgésszintek
és világít az anyag otthona

egy szerelem gyerekké bűvöl
s az új szabadság rabul ejt
amit a csendből kibetűzöl
a név beszélő amulett
animéből az anima
és mangából a mantra
fölszáll a fény mint az ima
a nyelvből a magasba

smaragdeső hull a világra
tenger lebeg a domb fölött
jelek jeltelen kapitánya
a vers boldog hajótörött
tele van szóval
eleven szívvel
léha kalózzal
kottáján vízjel

a csillagokkal sakkozó
és porszemekben rejtező
egyszerre alkotó
s keletkező
sétál ihletett létben
angyalok ligetében
s ha megáll szakadéknál
a liget továbbsétál

a vihar ami életeden átfúj
Isten kezében origamitájfún
a lassú madár is gyorsabb az égnél
tegnap adta meg amit holnap kérnél
az angyalok korát
angyal jelenti be
de benned ér az odaát
ide

Itáliai motívumok (tusrajz)

Tíz mondat Solti Györgyről

Először Münchenben találkoztunk, a Hotel Vier Jahreszeiten halljában, ahol én a budapesti Astoria hangulatát éreztem, itt is mikrofon, kamera volt jelen, talán játék és muzsika is a szívünkben: vártuk a világhírű karmester érkezését. Felesége, két kislánya a recepció felé sietett, Solti szemben ült velem, figyelmesen tekintett rám s kérdéseim nyomán, tört magyarsággal, de roppant intenzitással beszélt Bartókról, az általa vezényelt darab új felvételéről, *A kékszakállú herceg vára* operáról. Bartók és az egész huszadik századi zene nem Wagnertől ered, dehogy – mondta –, ez mind Liszt Ferenc inspirációja! Eszembe jutottak szavai később, első hazalátogatása napjaiban, amikor a *Faust-szimfóniát* vezényelte az Operaházban. Előző nap nagy sétát tettünk vele és ugribugri kislányaival gyermekkora színhelyén, a Városmajorban: kerestük a lakást, ahol gyermekéveiben élt, meg is találtuk egykori otthonát, de nem volt szerencsénk, nem jutottunk be, mostani lakói épp távol voltak. A parkba azért kísértáltunk, itt vívta meg Solti György futballcsatáit tízévesen, roppant szenvedélyvel, s mondtam is azután az élő tévéinterjúban neki, hogy talán meghívjuk vezető edzőnek a magyar válogatotthoz, hátha aranycsapatot varázsol belőlük... „Azt én szívesen csinálnám – nevetett –, csak hát ez a rengeteg koncert, utazás!” Soha nem felejttem el operaházi első próbáját, amikor Mozart nyitányának pezsgődurrogató jókedvét harsogta a muzsikások fülébe, mutatva is a *Figaro házassága* nyitánya akkordjainak pezsgősüveg dugóként történt felröppenését: champagne, champagne! Azután fejhangon énekelve ezt kiáltozta: *kollegák*, ez a zene él, él, jobban, mint mi itt valamennyien! Az ő keze alatt minden zene életté vált, örök-életté!

Bartók sírja mellett van az övé a Farkasréti temetőben, egyetlen felirattal a neve alatt: Hazatért.

Tíz mondat Aelia Sabinához

Clausa iacet lapideconiunx pia cara Sabina: a sírkő latin szavainak ritmusa zűmmög most a vén síneken. Drága Sabina! Utaznál-e velem HÉV-en, zöld vonatunkon Aquincumból ki a Dunához, el a Flórián térig? Kipróbálnád-e az óbudai plébániatemplom hárommanuális barokk orgonáját? Ijedten rezzensz majd meg, amikor sarkad a bal szélső pedálhoz ér, mert földrengés moraját kelted, remegést: a mély-basszus oszlopnyi sípja szólal meg mögötted, kezed pedig elvész, bolyong a billentyűrengetegben. Kedvesen játszottál te kicsi orgonádon, öt ujjal talán, mégis a dallam kétoktávnyi század csöndjén ível át, finom szárnycsapással – hallgatunk téged! Azt is kérdezem ám: lennél-e jó barátnője az én Erikámnak? Duna-parti cukrászdában ízelnének-e a meggy és citrom hó-hidegét, fagylaltot kanalazván kristály fényű pohárban? Vagy állnál-e vele a Dunába bokáig, valahol a Római-parton bámulva hajót, vízízisőt?

S föl se kacagnál hű kavicsok közt járva, de szólnál:
Hű, de hideg víz, éppen olyan, mint kétezer éve!

Tíz mondat Fodor Andrásról

Németh Lászlónak Fodor Bandi mutatta be Schönberg akkoriban nem is emlegetett darabját, a *Mózes és Áron* operát. És jelen van, amikor az író előveszi tárcájából Gabriel Marcel filozófus levelét, aki az *Iszony* regényt remekműként emlegeti. Az „elme és szív szomjas kitartása” őt éppúgy jellemzi, mint e fél mondata Németh László életművét. A költő gyümölcsös kertjének földjén át vezet prózája is. Józanul szakmai és épp ezáltal gyakran drámai kísérletként arra, hogy a dolgok igazi rendjük szerint legyenek megláthatók. Jelen van Fodor Bandi a kortárs zene csendes estjein, elhallgatott kiállításokon, filmbemutatókon, mindig türelmes olvasójaként kortársainak. Liszt Ferenc pártfogó alkatát juttatja eszünkbe, a szakadatlan szolgálat szenvedélyét, a barátság nyugtalan tenni vágyását. Kitart makacsul az egymásnak ellentmondó értékek szimultán szeretetének hitében, nemcsak Kodályról ír, Stravinskyről is egész könyvet: agysebészre jellemző pontossággal mutatja meg az egymástól igen különböző dolgok szépségeit, morális erőit. Németh Lászlót, Illyést, József Attilát egyazon hiteles szívvel és elmével fogadja be, Kormos Istvánról pedig testvéri tanúként szól: méltatván a ritmusainak szökkenő vidámságát, nyelvének kópésan eleven, vaskosat tündérbe oltó báját, s elemzi a *Ház Normandiában* költemény *Trisztán és Izolda* párhuzamait.

Fodor András szó, zene, kép azonos jeleit olvassa, hallja, látja: esszéi, költeményei nyomán hihetjük, hogy egy-egy remek verssor, festmény-töredék, dallamív – amennyire képességünk és figyelmünk engedi – a teljesség küszöbére vezethet bennünket.

Fekete menyasszony

– Ez a reggel, barátom, hasonlatos a teremtéshez. Akkor lehetett ilyen békés a táj, amikor még nem rontotta semmi – mondta Hamulyák, miközben kivette pipája csutoráját szájából, és akkorát lélegzett, mint a víz alól felbukkanó. Ropogtak lábuk alatt az út apró kavicsai. Akadt közöttük gyökérdarab, száraz gally, s ki tudja még, ami a folyómederben van, ahonnan bányászták.

Ézsiás értette kuzinját. Mert, hogy párbaja elmaradt, bizonyára az Úr akarata. Ugyanis a katonák becsületügyi szabályzata, ha el is tér a polgáritól, de azért ami az érzékenységet illeti, egy gentleman nem alkudhat. A tettelegességet ő szenvedte. S a katonai becsület fogalma, a társas érintkezés szokásainak is erősebb őrzője, miként a polgáriak. De, ezt is el kellett viselnie, az asszonyért, akit szeretett.

– Fölöslegesen emészted magad – folytatta Hamulyák. – Legúribb elintézés, a hiba beismerése. Mit akarsz még? Bár, megjegyzem, nem ártana, ha a lovagiasság ordéja iránt a hölgyek is érdeklődnének. Leginkább ők az okozói ezeknek az ügyeknek... s ha nem tévedek...

– Mindegy már – legyintett Ézsiás.

Nagy hal vetette fel magát. Akkorát csobbant a tükörsima víz, mintha lapáttal vágta volna rá. Nyomán örvény keletkezett, s a pompázó tavirózsák úgy himbálóztak, mint esetlen sajkák a hullámok között. A nap egyre magasabbra hágott, sugarai megcsúsztak a víztükrön, mint élesített korcsolyák a jégen, és szaladtak tovább a ködös semmibe, amerre a nagy hajók járnak. Mögöttük a parkban, terebélyes fák alatt, harmincepepektől csillogtak a fűszálak. Egy harkály fáról fára szállt, s csőre hangja, mint egy kereplőé.

Ézsiás csizmáját nézte. Apró kődarabok, mint partoldalra a moszat, tapadtak kemény szárára. Egyben úgy érezte, mintha a lelkére is kosz ragadna.

– Barátom – hallotta Hamulyák szavát –, egy francia közmondás szerint a párbajban elesetteket nem ellenfelük, hanem a segédek ölték meg... Mert, mi a kötelessége a segédnek? Az ügyet lehetőleg békésen elintézni... na látod.

Békésen – dohogott magában Ézsiás. – Mit tudhatja kuzinja, hogy békességről aztán szó nem lehet. Igaz. Elfogadta a bocsánatkérését, hogy ne kelljen összekasza-bolnia, ha már nem tud Grisel nélküle élni... Talán, Herr Kielhauser, ki a hadsereg tisztjei számára megalkotta a szabályzatot, megértené, egy hölgy könnyes mosolya többet ér minden szónál. Hisz Quintus rég megírta, bármely férfi magáévá teheti bármely nő sérelmét... ezért vívtak a néhai lovagok. S nem csak Don Quijoték járták az utakat...

Meleg volt. A nádas úgy takarta a partot, hogy sem a vízről, sem a szárazföldről pillantást se lehetett vetni azokra a csapásokra, amiket a ladikoknak vágta. A távoli kabinok előtt a nyugágyakban bágyadtan süttették magukat a hölgyek és urak, hatalmas, szalagokkal díszített szalmakalapjaik alatt. A bátrabbak vízbe lábaltak, megmerítkeztek, és paskolták magukat. A hölgyeknek a nyakuktól a térdük aljáig

érő pamut trikóik a testükhöz tapadtak, látni engedve rejtegetett bájaikat. Mint ruhán a gombok, ékesítették a kebleket bimbóik.

Csikos fürdődresszének vállpántja fél válláról lecsúszott, s a kék anyagon a mennykőt utánzó piros jel ágyéka felé mutatott. Megindult a nádas felé, s betért az egyik csapásra. Közelben vízicsibe sírt, s egy vadruca, méltatlankodó hápogással, locsogva igyekezett tova. Összefont vékony nádszálakon rigó fészke himbálózott, a nap magasan ragyogott.

Arra lett figyelmes, zizeg a nád, s a fordulóban ott állt, kit annyira kívánt. Megindult, s amikor átölelte, és nedves trikóik egymáshoz tapadtak, úgy érezte, forr köröttük a víz... Aztán kapkodón szétváltak, külön kétszer is megkerülte a nádat, nehogy együtt érjenek a fürdőzők elé.

– Úgy gondolom, senki sem büntelen – mondta Hamulyák, miközben megállt. Dohánybarna, zsinóros kabátjának zsebéből, elővette pipaszurkálóját, s belekotort a tajtékba. Aztán megrázta fejét. Okos ember belátja, ahol nincs, ott ne keres. Így hát a közeli fűz barázdált törzsén az elhamvadt parazsat kiverte. Elővonta hasított bőr zacskóját, a cakkos száját körbe fogó zsinór végét két fáradt piros korál jelezte, és pipáját komótosan újrátömte.

– De azért – folytatta –, a babérlevél a paszulyon kívül csak a harcosnak és a művésznek elismerése, amikor nekik koszorúba fonják. Hát erre persze ne várj. De azt sem akarom mondani, hogy barackvirág illet, ami köztudottan az igénytelenség jelvénye...

Ézsiás közben arra gondolt, hogy a búzavirág a bizalomé. Tán az hiányzott, hogy nem állt Grisel elé. S nem mondta: Jer velem. Hagyj mindent. Nálam úgyse szeret senki jobban ezen a világon...

Az úton egy mókus szaladt keresztbe. Megcsúszott a kavicson. Hemperedett egyet, aztán talpra szökkent, s már csak bozontos farkának hegye látszott a bokor alján. Ily egyszerű... a mókusnak talpra állni.

Hamulyák megcsóválta fejét, mert hiába tapogatta másik zsebet, nem lelte bent a dobozkát, melyben zörögtek volna a foszfor fejú pálcikák.

– Hát, nem jobb volt a régi tűzszerszám... kovát, acélt, taplót nehezebb volt elhagyni, csak jobban észrevette volna az ember, mint ezt a fránya skatulyát, hogy azt is, aki kimicsodálta... De, hogy szavamat ne felejtsem, ha már virágokról esett szó. Azt a gyermekek is tudják, hogy az ibolya a szerénység, a ciprus a gyász virága. Tán még az ártatlanságról is hallottak egyet s mást a gyermekláncfű és a lilium kapcsán. No és hát, persze a mirtusz és a narancsvirág, melyik leány ne tudná, mit fog hordani menyasszonyként...

Álmában Grisel állt előtte. Magas nyakú, csipkés fekete selyemruhája álláig begombolva. Sápadt arca, mint a lámpás, s türkiz szeme mélyen homloka mögött ragyogott. Szája hangtalanul mozgott, mint ha hívná. S ő indult volna, de nem mozgott a lába, belegyökerezett a térdig érő avarba... Fekete menyasszony, akit sosem birtokolhat.

– Küldj, barátom – folytatta Hamulyák –, egy nyaláb repkényt barátságod jelül, hogy nem kaszaboltad össze azt a mérges urat. Lehet ugyan az rezed a, ha jobban kedveled, bár elég szagos ahhoz, hogy a jószívűség virága legyen. De akármit is küldesz, a vizitkártyád benne legyen, mert névtelenül küldött csokrot nem illik bálba vinni. Mit lehet tudni...

Arra gondolt Ézsiás, legszívesebben georginát vagy krizántimot küldene, mert az illat nélküli csokor nem fejezi ki a melegebb érzelmeket. Mennek majd a csillagporos úton, kézen fogva, rajta is fekete frakk. Szerencsés, mert nem vetődik árnyékuk a boldogokra.

Az út mellett, rubint közepű kis virág nyújtózott a nap felé. S a harkály, abahagyva a kopácsolást, surranva repült tova. A hajókürt távoli bűgása jelezte, tán egyszer kikötőre lel...

Lemberg felé előre

Korán beköszöntött az ősz. Mintha elfáradt volna az idő a hosszú, forró nyárban, s vacska felé igyekezne, a lassú fehér télbe. Lemberg felett szürkén kavarogtak a fellegek, egyre lejjebb ereszkedtek, és rátelepedtek a görbe utcácskák házainak tetejére. A vízcseppek kifényesítették a színevesztett, napszitta, szél marta cserepeket, s a zöld hátú mohaszigetek az ereszek felett, mintha gyémántokkal lettek volna hintve. S a promenád üresen várt jobb napokat, mikor majd a hölgyek és uracsok kart karba öltve andalognak a langyos estében. A gázlámpák körül pillék hada gomolygott, s a levegő fűszere parfümmel volt vegyes.

Erre gondolt, hátát a csonka fatörzsnek vetve. Mögötte a Vereszyca patak, s az elhagyott lövészárók, ahol pár nappal előtte még, meghúzva magukat várták a srapnelek robbanásait. Amikor megérkezett a hír, hogy József Ferdinánd főherceg egymaga maradt négy hadosztályával Grubiszevóval szemben, s a többiek indulnak, mindenki tudta, hamarosan el kell hagyni majd a lövészárkokat, Lemberg felé előre. Ekkora már a Márne felett elcsendesedett az ég, hogy a Bug hullámainak reszketessék a dörrenések.

Az a májusi este, a kertben, a juharfák alatt. A kockás terítőjű asztalok, s a petrol lámpák rebbenő lángjai tükröződtek az aranyló korsók domborodó hasán. S levelek, a fák lelógó, hosszú ágain, mint nyitott ujjú tenyerek, takarták a csillagos eget. A banda, az ajtó melletti dobogón, húzta szívszaggatón.

Janka gyöngyökkel borított neszesszerének csatjával babrált. Magas gallérja hatyúnyakát, és a csipkés fodrok gödrös állát virágszirmokként ölelték. A kék szalaggal övezett könnyű kis szalmakalap látni engedte homlokát. A göndör hajszála, mint sátor íve, takarták halántékát. Fejét lehajtotta. S nem sokra rá, hogy elhallgatott a zene, rákezdték a tücskök. Benne még a tegnap hallgatott. A délután, s a táncmulatság, ahol utoljára volt alkalma Janka derekát átkarolni. A körtánc alatt, ahol nem illik beszélni, fülébe sügni, mint annyiszor, hogy ezután sem jön fel úgy csillag az

égre, hogy rá ne gondoljon. A klotilon és a négyes alatt, ahol a táncnál szinte fontosabb a beszélgetés, szavuk akadt. Csak tekintetük mélyedt a másikéba, és ujjaik végében érezték a pezsdülést. Az oberlaintant gallérján tompán fénylettek az aranszálból sodort csillagok, s keze összekulcsolva nyugodott az asztalon, miközben előrehajolt. Szeme Jankáét kereste.

– Ha most, el is kell mennem... magát. kedves, sosem felejttem... – mondta, miközben kisujja a fekete kövű, gyémántcsepp gyűrűvel a másikéhoz ért. Megrándult a fehér kéz, de nem távolodott el. Melegséget árasztva simult az övéhez.

Janka felemelte fejét, arcára az enyhe pírt nem a bor varázsolta. Hosszú pilláin egy fehér csepp – mint a gyűrű fekete kővén – remegett.

– Lesz-e onnan visszatérés – kérdezte, s szép arca vonásai megvonaglottak, mint amikor a tóba vetett kő a víz tükrét összetöri. A banda rázendített. Sírt a hegedű, s a betolakodó esti szellő összeborzolta a leveleket.

– A Jóisten csak a tudója... de mit számít az. Ami megtörtént, azt már tőlünk senki el nem veheti.

– Megérte-e, Anti?

– Bizonyára, kedves Janka... A tegnap estéli tánc, az volt a mi búcsúztatónk. Abban fogtam át, minden ölelését, szerelmetes érintését. S hiába néztek, nem érthették az emberek, miként reppenhettek a legyező csipkéi közül aranytollú madárcsók a girlandokon s a lampionokon át... Az éveken tova, a végtelenbe, ahol bizonyára várni fogom, ha már e világban nem élhettem magával...

Hatalmas dörrenés rázta meg a levegőt. Aztán mindjárt követte a másik, és újabbak. A légnyomás, mintha kikapta volna mögüle a csonka törzset, és a föld zápként terítette be. A magasból hullott, mint tavasz idején az égi áldás, csak most feketén. A nehéztarack üteg dobhártyát szaggatón ugatott.

A köves talajra lapult, s hogy könnyező szeméből kitörölte a port, kúszni kezdett vissza, arra, ahol az elhagyott lövészárkot tudta. Szakadt könyökénél és térdénél a kincstári váson, és nem érzete a horzsolások helyét. Közben újabb robbanások, és földzuhatag terítette be. Olyankor megmerevedett, mint érintésre a bogár, és várta, lesz-e folytatás.

Indult újra. Mintha a föld gőzölgött volna. Kénes gázok csavarták orrát, s kaparták torkát. Észrevette a felszaggatott földből kiemelkedő halmokat. Mint testen a daganatok, emelkedtek a bunkerek. Bejáratuk cölöpei, mint tárnák bányafái, csak-hogy ezek bár emberi kaparékrok, de a pokol bugyrai. A szélsőnek – ki tudja, honnan szerzett – ajtó takarta bejáratát. Az újabb dörrenést követő légnyomás felkapta. Pörögve szállt a légben, mint pajkos gyerkőc engedte papírsárkány, kilincsen megcsillant a sötét felhők mögül egy pillanatra előbukkanó napsugár.

Odáig eljutni, ez volt most az egyetlen kívánsága, s szállt fohásza. Levegő már alig maradt. Lélegzete zihált, míg végre bebukhatott a bunker nyílásán, s mint egy krumpliszák, hemperedett nyirkos, penész szagú mélyére. Befogta fülét, hogy tompítsa a kinti hangorkánt. Remegett a föld alatta.

Időtlennek tűnt, míg újra csend lett, de még akkor is érezni vélte, mint remeg

minden körülötte. Mintha a világ – miként vizes kutya, ha partra ér – rázta volna meg magát, hogy levesse minden baját. Lassan mozdult. Homlokát karjára hajtotta, s szemét lehunyta. Oly fáradtságot érzett, mint még talán soha...

Lemberg főterén, nem messze a nagytemplom boltozatos kapujától, szinte átellenben a kávéház teraszán, a bronzszínű gyufatartón játszott a napsugár. Üveg ölében, elhamvadt cigaretlik barnállottak, mint nyakukat szegett állatkák. Kezében az újságtartó nádkeret nyele. Fogása sima, akár sétapálcájának gombfeje. S előtte az apró betűk – mint fegyelmezett hangyák – sora szaladt a lapszél felé, fennakadva a fekete szegélyű hirdetésen: „Wahrmann és fia k. sz. nagykereskedők Pesten, nagy híd- és miatyánk utca szegletén saját házunkban mindennemű bank- és váltó üzlettel foglalkoznak...” Csak ezeket a vastagon szedett betűket fogta fel, miközben az újság mellett, az utca fogatagát nézte. Egyszerre feltűnt Janka. Hátra-hátrapillantva sietett, s aztán eltűnt a Nr. 7 számú ház kapujában.

Az újságot lecsapva egy ötkoronást tett a tányérjára, és felpattant. Aztán észbe kapva, mint akinek ráérős, indult a hullámos szélű napernyők alatt, ki az utcára. Majd belépett a tárt kapun, fel a töredezett homokkőlépcsőkön a nyirkos házban, ahol a vakolat a zöld olajfestékekkel a szegély felett, mint napégette bőr, felhólyagosodott, s hámlott. Hányszor megtette már ezt az utat. Az egyetlen hely, ahol néha találkozhattak, ha tante időnként testvéréhez Krasznikba utazott.

A behajtott spaletták résein beszökött a napsugár, megvilágítva vékony csíkkal – mikben a porszemek, mint a rovarok a lámpafényben, kavarogtak – ölelkezőseiket. Közös jövőről sosem beszéltek, csak az elválást tervezték, kis időket hagyva, ameddig még titokban, együtt vannak.

Este bál. Ott lesz az úri közönség, búcsúzni, ki hadra kél. Jogos hát a tánc, s a kesernyés mosoly, ugyan ki róhatná meg őket, ha egy táncot lejtének. De most még, ez a délután, ez ajándék. S leszakadhat a föld és az ég, az sem lehet akadály, hogy Jankát szeresse. Csak még az egyszer... csak egyszer...

Az ajtó előtt lélegzetfogyva megállt. Előtte a rács, mely a fehér dorozmás üveget védte, és a rézkilincs. Az ajtó pedig csukva, pedig máskor résnyire nyitva, jelezve, minden rendben, nyugodtan beléphet. Megragadta a kilincset, de hiába taszította, zárva. Tán a huzat... Megnyomta a kis bakelit gombot, a csengő mélyen dorombolt... s aztán újra. Semmi sem mozdult. Megdermedt. Homlokát veríték lepte el, mi történhetett... amikor észrevette a kis levélkét, szinte az orra előtt, a rács mögé behúzva. S ekkor úgy érezte, hogy a hideg veríték a szívéig ért.

Lassan kibontotta, s ahogy indult, olvasta: „Kedves! Mint annyiszor megfogadtam, nem búcsúszom, nem lesz utoljára. Ha most csalódást okoztam, gondoljon a szép órákra, és bocsásson meg nekem. Óvja Isten, s hozzám legyen irgalmas. Janka.”

Amint kilépett az utcára, a fény kápráztatta. Fel se fogta, ki jön szembe; kalapját megemelve, sétabotját hóna alá fogva válaszolt a köszöntésre. Lefelé nézett, cipője szürke kamáslijának ripsz szegélyét, lám kikezdte az idő. S mellette a konflis döcögő kereke, és lovának patkója, szikrát hányt a kockaköveken.

Azon csodálkozott, hogy nem érzett haragot. S ahogy hagyta maga mögött

a lépéseket, egyre inkább, mint a sóval rakott számár, ha folyóba téved, olvadt róla terhe. A levélkét össze se gyűrte, inkább kisimította, és a tárcájába tette. Elhatározta, mégis elmegy az estéli bálba, és nem lesz arcán sértődött harag. Úgy köszön el, ahogy ő gondolja, szerelmes szavakat suttogva.

Fázott. A nyirkosság gallérja mögé hatolt. Érezte, minden tagja remeg. Felült. A bunker bejárata előtt füst gomolygott, kesernyés szagát hozta a légáramlat. A csend fülsértő lett. Mintha egy nagy üvegbúra ereszkedett volna a világra. Görnyedve indult kifelé, miközben kardja vége sáros bőr lábszárvédői közé akadt.

Ahogy kilépett, éppen úgy káprázott a szeme, mint a kapu alatt, és kevésbé sem volt kába. De itt, amerre ellátott, mozdulatlan testek, s a felszaggatott föld a gránátok nyomaival. A fa, melynek csonka törzséhez támaszkodott, tövestül kifordulva egy tölcsér szélén, mellette egy kulacs, melynek hasadt oldalán szivárgott a rumos tea.

Ahogy végigtörölte arcát, észrevette, zubbonya bal felső zsebénél felszakadt. Kilátszik sérült tárcája, és belőle egy kis fecnidarab. Kivette, s amint szétnyitotta, kiesett belőle a levélke kettéhasadva. Ott, ahol az aláírás volt: Janka.

Felemelte fejét. A távot kutatta, a várost, a messzi háztetőket. Aztán megindult, Lemberg felé, előre...

Drága Janka

A langyos őszi napsütésben, a szélfuvallatokra halkan peregetek a sárguló levelek. Amint letört egy, hullámozó tavon veszteglő csónakként himbálózott az áramlatba, és hullott alá, a színes avarra. Kéklett a kökény, s némely szemek már hamvasodtak. Ökörnyál akadt bokra hegyére, s úszott fenn, mint hadigálya méltóságos zászlaja. A szilvafán még pár gyümölcs dacolt az idővel, hogy majd megráncosodva vacogják a tél fagyát. Nemkülönben az almák a magasban, ahova már nem ért a kéz, hogy leszakítsa.

A rózsafák, hamarosan földbe hajtják fejüket, feledve a nyár virágait, a pompázatos színeket és a semmihez nem hasonlítható illatokat. Oda a dicsőség. Felváltja a gyökérmély álom, hogy ha eljő a kikelet, újra bonthassák rügyeiket, és díszei legyenek a kertnek.

S vajon úgy lesz-e... – gondolkodott el Janka, ölébe ejtve a könyvet, amit idáig maga előtt tartott, mintha olvasna. Maga se tudta, hogy csak nézi a sorokat, de gondolatai messze járnak.

Az ágyások között kanyargó út rendben tartva, a fehérre meszelt, egymás élére állított kövek ölelték a csoportokat. Kislány kora óta ide vonult vissza, a nagy juhar alá, ha valami bánat érte. S lám, a szokások megmaradnak, hiába szállnak el az évek, ha van hely, ahová az emlékek kötődnek.

Istenem, milyen világot élünk – csóválta meg fejét, és visszaigazította az elszabadult hajtincset, a kontyát tartó csontfésű mögé. Nem láthatta, amint a napsu-

gár megcsillant apróköves, aranygyűrűje szélén, csak a koppanást hallotta, hogy a csonthoz ért. Keze a hasára csúszott, az enyhe domborulatra. Belsejét melegség járta át.

– Miért is van háború... Anti, ugye visszajössz hozzánk – suttogetta. Babonásan ismételte ezeket a szavakat, azóta, hogy a Nagyállomáson arcuk utoljára összeért. Akkor még nyár volt. Pompájukban voltak a rózsafák, fehér és piros virágaik kelyhét méhek döngték körül.

Rövid volt a szabadság. Hosszú az út Galíciából hazáig, a Kaposvár felirató állomásig. De aztán feledtek mindent, s nem akartak tudomást venni a repülő időről. Hisz, alig házasodtak össze, s a hadnagynak magára kellett öltenie a kardját, és masíroznia a 44-esekkel a messzi Lengyelországba. Janka azóta délelőttként kint állt a kapuban, és leste a postást, hoz-e hírt, legalább a szomszédba.

A könyv végére lapozott, és kivette onnan a százszor vagy annál is többször elolvasott levelet. Kívülről tudta, de mégis újra és újra elolvasta, hogy legalább lássa a sorokat. A keze írását, mert csak az maradt, s az ovális fénykép, melyet a medalion-jában hordott.

„Drága Janka! Tudatom, hogy sorsom csak akkor lenne jobb, ha melletted lehetnék...”

Hazugság, csak azért írja – gondolta Janka –, mert kímélni akar. Robbannak körötte a srapnelek, jajgatnak és halnak az emberek, és ő nem tud segíteni. Magán sem, csak várja, megéri-e a holnapot. Tudja ő, nem kell áztatni... Istenem, miért tűröd ezt, hogy emberek ilyen értelmetlenül haljanak...

Felállt. Összezsapta a könyvet, és megindult a ház felé. Nyakában függött, hosszú láncon, az órája. Felpattantotta a fedelét, és rémülten látta: 10 elmúlt. A postás előbb szokott hozzájuk érni. Elmulasztotta...

Szaladt, lobogott utána hosszú ruhája, s nem vette észre, hogy a hulló levelek horgas végeikkel belekapaszkodnak a hajába. Csak a homlokán érezte, hogy mint nedves pókháló, rátapadt valami. Egy mozdulattal letörölte, és a könyvet, amely *Volter és Griseldis* történetét mesélte el, hóna alá szorította, hogy el ne veszítse. Ezzel kelt és feküdt, ez volt szerelmük meséje. Amikor szereztek, már tudhatták, hogy évszázadok múltán is lesznek eléghetetlen érzelmek.

A ciprusok lombjai behajoltak az útra, és könnyedén végigsimították felhevült arcát. Janka szaladt a zöldre festett kovácsolt vaskapujuk felé. Cipősarkai koppanására felfigyelt a dán dog, mely a ház tövében heverészett. Ahová legtovább sütt a nap, élvezte a langyos sugarakat. Bobo felemelte a fejét, szakálla álla alá csüngött. Vakkantott egyet, mélyet, torokból, mintha figyelmeztetni akarná asszonyát a járda kiálló köveire, melyekben könnyen megbotalhat.

A postás, mint újkori fejedelem, kinek jötte életet vagy halált jelent, hátrakanyarította fekete posztópalástját. Ott állt a szomszéd ház előtt, s mélyesztette kezét a feneketlen borjúbőr táskájába.

Janka észrevette, hogy feléje sandít, aztán mond valamit a vele szemben álló

asszonyinak, aki szája elé kapja kezét. Elveszi a levelet, sarkon fordul, és siet befelé, hulló lombú bokrok takarják alakját.

Rossz hírt kaphatott szegény – gondolta Janka. – Tán csak nem a fia, a fess ulánus... Maga előtt látta, amint húsvét vasárnap délelőtt, délcegen sétált végig a promenádon, a virágzó juharfák alatt. Csillogott nikkelezett kardhüvelye, amint fekete csizmaszárához ütődött, és zörgő hangot hallatott.

A lány, akibe belekarolt, vállára hajtotta fejét, és arcán a réveteg mosoly nagy titok tudója. Szegény Klotild, mit fog most átélni, hogy hiába várja. Nem tapintja már többé az érdes bőrszagot árasztó szíjat, mely a válla alatt vetődött át s csatlakozott a derékhoz, tartva övet, pisztolytáskát. Nincs az a szagos víz, amely férfit különül illatosítana...

A postás csoszogó járással indult feléje, mintha táskájában hordaná a világ összes terhét. A máskor fürge járású ember egyre lassabban jött, mintha sosem akarna ideérni.

Alig várta, hogy újra láthassa a kalligrafált kézírást, a szálkás betűkből rótt, mindennél kedvesebb megszólítást: *Drága Janka...* S akkor érezte, hogy a méhében megmozdul az Élet. Lassan hullámozott át hasán a lüktetés. Szíve szaporábban vert, és nedves lett a tenyere, amint kezét összekulcsolva óvón ráhelyezte.

A postás nem nézett rá, amikor köszönt, valamit hűmmögött őszülő bajsza alatt.

Tán ivott ez az ember – gondolta Janka –, hisz nem így szokott. Arca máskor vidám, szembogara csillogni szokott, miközben egy tisztos bókot is elmond, és széles mosollyal nyújtja át a tábori postát. De most úgy kotorászott táskájában, mintha a *seholsincset* keresné. Aztán mégiscsak kihúzta kezét, és nyújtotta Janka felé a sasos borítékot, amire nyomtatva volt a feladó, s az ő neve masinával írva.

Ekkor megértett mindent. Elsötétült előtte a világ, és a postás épp hogy el tudta őt kapni, és betámogatni a házba...

Ézsaiás a kőkeresztre támaszkodva nézte a mohával benőtt homokkő fedlapot, s tetején a megzöldült karikákat, amiket évtizedek óta nem mozdítottak. Elsuttogott egy imát a lentiekért, magáért. A békességért, melynek törtszárnyú galambja zivataros felhők közt bukdácsol. A távolban megszólalt egy lélekharang...

Kaposvári találkozás a hetvenöt éves Vathy Zsuzsával

A kaposvári Takáts Gyula Emlékházban „előrehozott” születésnapon köszöntötték Vathy Zsuzsát, aki nemzeti ünnepünk alkalmából megkapta a Magyar Érdemrend tisztikeresztjét. A József Attila-, Nagy Lajos-, Szobotka-, Márai- és Prima-díjas íróval dr. Komáromi Gabriella, kaposvári irodalomtörténész beszélgetett, aki szerkesztőként jegyzi a Napkút Kiadó Hang-Kép-Írás sorozatában hamarosan megjelenő Lázár Ervin-kötetet. E CD-mellékletet is tartalmazó könyv fotóanyagának összeállításában segédkezett Vathy Zsuzsa, aki április 15-én volt hetvenöt éves, s akiről a *Négyszögletű Kerek Erdő* Vacskamatiját „mintázta” sokunk kedvence, a „bajuszkirályként” emlegetett, kilenc éve elhunyt, Kossuth-díjas író.

– Már-már egy egész életmű áll e kitüntetés mögött, jöllehet nem írói pályára készült. Jogásznak és pedagógusnak állt szinte mindenki a családban, ön viszont vegyészmérnök lett, majd újságíró-író, akinek első novelláját Váci Mihály közölte az *Új Írásban*. Maradt-e valamiféle fájdalom Önben a tekintetben, hogy nem lett jogász vagy pedagógus, de még csak vegyészmérnökként sem dolgozott sokáig, hiszen újságíróként, íróként kereste a kenyerét? – kérdeztem Vathy Zsuzsát, aki Budapesten a Lónyay utcában él; abban a házban, amelynek negyedik emeletén Benedek Marcell lakott, s amely előtt gyakran sétált egykor Babits, Ady és Kosztolányi, mivel a szomszédban működött egy ideig a Nyugat szerkesztősége.

– A vegyészmérnöki pálya miatt nem maradt bennem sértődöttség, tanulságos kitérő volt. Kényszerből lettem vegyészmérnök, különben meg Fruzsi lányom pedagógus, Zsiga fiam pedig jogász. 1958-ban, az érettségi évében ugyanis figyelemztettek, humán pályára ne jelentkezsem, mert úgysem vesznek fel. Ez nem esett jól, hiszen a családban a paragrafusok ismerete és a katedra jelentett általában megélhetést. Szerencsém volt, hogy gimnáziumi osztályfőnököm, aki kémiát tanított, megszerettette velem a vegytant. Így jelentkeztem a vegyipari egyetemre – gondoltam, lesz majd valahogy –, ám nem vettek fel elsőre.

– Mert a rendszer ellenségének tartották a származása miatt.

– Apám rövid ideig valóban internálva volt, és ez a tény hosszú távon meghatározta helyünket a városban. Én viszont megtudtam, hogy a pápai pártbizottság el sem küldte egyetemi jelentkezésemet. Ezért a szüleim tudta nélkül levelet fogalmaztam Jóború Magda oktatási miniszter asszonynak, és okleveleimet, elismeréseimet, díjaimat is elküldtem neki, mondván, ha ennyit ér egy miniszter aláírása, akkor visszaküldök mindent. Amikor postára adtam a küldeményt, komolyan el kellett gondolkodnom azon, milyen állás után nézzek, ám két hét múlva levélben hívtak: menjek fel a minisztériumba. Akkor láttam életemben először páternoszttert, így meg kellett kérnem valakit, hogy mutassa meg a használatát. Én mindent elmondtam ott, amit szerettem volna, s rövid idő múlva értesítettek: felvettek a Veszprémi Vegyipari Egyetemre. Kollégiumi elhelyezést ugyan nem kaptam, mert osztályidegennek nem járt, de fél év múlva mégiscsak lett helyem. Itt szereztem vegyészmérnöki diplomát.

– Egy korábbi beszélgetésünk alkalmával így fogalmazott: „Hamar rájöttem:

én más nyelvet beszélek, lehetnek bármilyen szépek az ásványok, a szerves kémia, a szervetlen kémia, engem az emberek érdekelnek. Az életük, a sorsuk, a boldogulásuk. Ezért lettem író.” Szép ars poetica...

– Húszévesen nem tudhatja előre az ember, hogy mi vár rá. Végig kellett járni az utamat. A százhalombattai kőolaj-finomítóba szerződtem, négy évet ott kellett dolgoznom. A munkások között viszont olyan világba kerültem, amelyet különben nem ismertem volna meg. Nem akartam egyetemen oktatni, valami másra vágytam. Amikor eljöttem a battai olajfinomítótól, egy üzemi újsághoz kerültem, és elvégeztem az újságíró-iskolát.

– És Lázár Ervint is Ön mellé rendelte az Ég.

– Ervin akkor már felkerült Pécsről, a prózai rovatnál dolgozott az Élet és Irodalom szerkesztőségében. Hozzá kellett eljuttatni a megjelenésre szánt kéziratokat. Így kezdődött az ismeretségünk...

– Gyorsan szerelem lett belőle?

– Nem, hiszen már mindkettőnknek volt egy házassága. Az óvatos ismerkedést követően egyszer csak rájöttünk, nem véletlen a mi találkozásunk. Megkedveltük és megszerettük egymást.

– Harminchárom közös év adatott ebben a házasságban. Miben erősítették egymást? Az alkotás, mint munkafolyamat, miként határozta meg a mindennapokat? Egy-egy Vathy-elbeszélés vagy novella olvastán megfogalmazta-e Lázár Ervin a kritikáját?

– Az elkészült írást az ember általában a hozzá legközelebb állónak mutatja meg, akitől véleményt is kér. Én is kíváncsi voltam rá, hogy vélekedik Ervin a prózámról. Ok nélkül sose szidott, és a részleteket mindig megbeszéltük: ezt vagy azt nem így gondolná, mondta, emezt meg érdemes lenne pontosítani. Én egyébként nem odahaza írtam, mert a lakásban nem tudtam az alkotásra koncentrálni. A házi munka, a főzés belopódzott a gondolataim közé, s ekkor már képtelenség ott folytatni az írást, ahol abbahagytam. Általában barátaink lakásában dolgoztam, illetve könyvtárak csendjében. Így van ez ma is.

– Kitűnő névadó volt Lázár Ervin. A Négyszögletű Kerek Erdő Vacskamatija nem más, mint Vathy Zsuzsa...

– Igen, én is valóban egy kissé szeleburdi és gondatlan vagyok, s elfelejtek mindent. Még a virágöntözést is.

– Ezért volt találó, hogy az Esték Drangalagban című sorozatban rendezett köszöntőjén elhangzott a Vacskamati születésnapja című Lázár-írás, amely szép szerelmi vallomásnak is felfogható...

– Jólesett ez a részlet.

– S hogy született Berzsián és Dideki? Ha jól tudom, ezek a nevek is családi eredetűek...

– Fruzsi lányunk talán négy-öt éves lehetett, amikor észrevett egy Berzsenyit ábrázoló naptárt a falon. Valóban kicsit szigorú volt az arca a költőnek, s megkérdezte: „Miért ilyen mérges ez a Berzsián?” A Dideki pedig a Csiga-Biga, gyere ki, ég a há-

zad ideki-ből született. Bámulatos nyelvi lelemény jellemezte Ervint. Mikkamakka a Miska macskából lett, no és a pomogácsok is megjelentek. Pomogáts Béla ekkor az írószövetség elnöke volt.

– *Ha párhuzamot vonunk Lázár Ervin meséi és novellái, valamint a Vathy-próza között, akkor megállapíthatjuk: míg férje műveiben a misztikum és a valóság meszeszerűen keveredik, addig önnél a realitás, a valóság kerül túlsúlyba. Ha kell, az utca sarkán kolduló férfit faggatja, hogy kisprózává álljon össze a diskurzus, ha kell, mint a Búrkifli című írásában, egy cukrászdai találkozás során derül ki, ki volt besúgó a családban. A nekem oly kedves Paradicsommadár című novellájában spenótválogatás közben vall szerelmet asszonyának a férj. Azt írja: „Az Asszony – igaz, nem azonnal, csak később – megérti, hogy soha nem várt ajándékot kapott a Férjétől. Amit mondott, nem mást jelent, mint hogy a szeretet túléli a testünket, nem földi tájakra, tájakról is átsugárzik. És nemcsak van, hanem lesz is, semmi nem tűntetheti el. Időtlen.” A Columbo autója című kisregényben pedig egy cigányfiú mellé szegődik, hogy feltárja azt a mikrokörnyezetet, ahol él. Nem félt attól, hogy megtámadhatják, leüthetik, hogy elvehetik az erszényét?*

– Nem. Ervin azt mondta rám: „Te nem bátor vagy, neked nincs félelemérzet.” Igaza volt. Nekem valóban nem okoz gondot, hogy kimenjek Pesten a Dzsumbujba. Igazából meg sem fordult a fejemben, hogy baj érhet. A hajléktalanok nemcsak érdekelnek, hanem a részvétet is feltámasztják bennem. Az utcán találkoztam egy férfivel, aki a Fedél nélkül című lapot próbálta rám szólni. Amikor ránéztem, egy hajléktalanná lett, volt újságíró kollégám nézett vissza rám.

– *Lehet, hogy túl közhelyes a kérdés, de mégiscsak felteszem: Hogyan ír az író? Az alkotás fázisai közül melyik a legfontosabb?*

– Kézzel. Az írásnak a legfontosabb, legnehezebb része, ahogy az emberben megéri az írnivaló. Ervinnél sokat segített a mese és a játékos kedv, de a mese is valóságos történetből származott. Az én történeteim valóságközelibbek, és mindig arra vágytam, hogy sikerüljön szerethetőbb emberekké alakítani hőseimet.

– *Az irodalmi életben éreztették-e Önnel, s Ön érezte-e, hogy Vathy Zsuzsa Lázár Ervin felesége?*

– Egész idő alatt csak ezt éreztem, de nem okozott gondot, nekem ez természetes volt. Ervin nemcsak figyelemre méltó, tehetséges személyiség és író volt, hanem sikeres is. Mindketten a magunk útját jártuk, és mindenkor arra törekedtem én is, hogy őszintén írjak.

– *Amikor korábban arról faggattam, mit tanult meg Lázár Ervintől az életről, az élet szeretetéről, azt válaszolta: férje ismertette meg Önnel a szeretet fogalmát, ami az évtizedek alatt kitereljesedett a családban. Ervin egyik interjújában azt vallotta, neki megadatott, hogy ennyire szeretheti az embereket, de annak is tudatában volt, hogy őt is sokan szeretik. Ezt Vathy Zsuzsa magáról is elmondhatja, hiszen egy-egy könyvbemutatón, író-olvasó találkozón, díjátvételen is tapintható az Önt körülvevő szeretet...*

– Zavarba hoz.

– *Én ezt érzem. Miért, nem így van?*

– A szeretet fogalmának megértésében Ervinnek valóban nagy érdemei vannak, még akkor is, ha az embert bántani akarják. Ervinnel többször előfordult, hogy vadidegeneket szólított meg. Például így: „Szokott futballmeccsre járni?” Vagy: „Ki a kedvenc focistája?” Akadt, aki bizony egyáltalán nem vette jó néven a faggatózást, ám olyan is volt, aki örült, hogy végre történik valami – például a villamoson.

– *Kegyelemként éli meg az írást?*

– Igen. Ha az ember nem talál rá arra, ami neki nagyon fontos, akkor az baj. Az alkotásban mindig az motivál, hogy a munkám és örömöm forrása ugyanaz.

– *Ha gondolatban kiemelünk néhány kötetet e gazdag életműből – Lúdtalpbetét Adonisznak; Szívrepestve, Kvarcóra ír himnusszal; Angyalhíd; Gördeszkák és űrdeszkák; Itthon vagyok; Erőterek; Éjjel a fűben; Beszélő kert; Kávérাজok; Életünk, halálunk –, nyomban érzékeljük: az elbeszélés, a novella, a tárcanovella a legkedvesebb műfaja, s nem a regény, amiről a Berzsenyi Társaság szervezte születésnapi estjén is vallott.*

– Az ember nem tudja azt korábban magáról, hogy mire képes. Én például képtelen lennék több száz oldalas regényt írni. A regénynek szánt *Angyalhíd* című könyvem is igazából öt hosszabb elbeszélés alkotja. A főszereplőnek öt élete van öt történelmi korból, és csodálatos kalandjaihoz őrangyala segíti hozzá. Az idő köti össze részeket.

– *Az írói jelenlétben lényeges-e, hogy nő az író? Jókai Anna például kikéri magának, ha írónőnek szólítják, mondván, ő író...*

– Számomra ez nem lényeges. Ha kezembe veszem a könyvet, biztos, hogy húsz oldal után meg tudom állapítani, hogy a szerző nő vagy férfi. Ha a szó jó értelmét nézem, nincs jelentősége annak, hogy nő írta-e a művet; igaz, egy nő nem úgy látja a világot, mint egy férfi...

– *Szerencsére.*

– Én ajándéknak tekintem a könyvet; nekem mindegy, hogy ki írta. Az a lényeg, hogy mit mond, mit közvetít. A szöveg legyen olyan, amit az olvasó örömmel fogad. Amikor még járatlan voltam az irodalom világában, és Százhalombattára jártam ki, például Mándy Iván volt a kedvenc író, akit most is olvasok. Fel sem merült bennem, azért szeretem-e a műveit, mert férfi írta azokat.

– *Legutóbb kit fedezett fel?*

– Az utóbbi évek meghatározó olvasmányélménye számomra Weöres Sándor költészete, filozófiája. Az ő „belső” írásai vezetnek el ahhoz a világhoz, amelyet egy kicsit befolyásolhatunk, hogy jobban tudjunk szeretni. Erről is szól vékonyka, alig százoldalas, *Az élet vásárcsarnokában* című, s az Ünnepi Könyvhétre megjelenő könyvem.

– *Amelyet mi követ majd?*

– Nehezet kérdez. A hetvenötödik születésnap mégiscsak valamiféle korhatárt

LŐRINCZ SÁNDOR: AZ ÍRÓ „VÁSÁRCSARNOKÁBAN”

jelent. Magam is kíváncsi vagyok arra, tudok-e írni, hiszen az írásképeség minde-
nekelőtt érzékenység kérdése. Él-e bennem a kíváncsiság, mint ötven évvel ezelőtt, s
fel tudom-e fogni, mi zajlik körülöttem.

– *Kívánom, hogy Isten adjon még sokáig egészséget és érzékeny lelkiületet az
íráshoz!*

– Köszönöm.

Vonalak I. (tusrajz)

Az arborétumba

mindig egyedül jártam
gondolatban sokszor
odapróbáltalak
mostanában
a kedvenc platánom alá
a fényzuhanyba
amikor tényleg ott voltál velem
lassan lebomló megjegyzéseiddel
teleszemetelted a fák alját
s radioaktív nevetésed
megtapadt a leveleken

Biciklistérkép

készségesen élénk kiterül
a város nagykockás füzete
tűnődünk mit rajzoljunk bele

fürtökben magányos emberek
csomózunk virtuóz hurkokat
beszűkült intimterük köré

egyre semmitmondóbb zajosabb
utakat ha megszakítanak
néma kereszteződéseink

váratlan döccenők ritmusa
megformálatlan nyelvet tanít
amit csak mi ketten ismerünk
Lehet

Miután
veled vagyok mindig
megéhezem máskor
három tojásból
hagyok most ötöt
sütöttem de nem
lett elég talán

felfelé tekerve
jött az éhség fent
a Széchenyi-kilátónál
alattunk egész
Budapest esetleg kiderül
feltöltött pár
közös képből mi
néha együtt
biciklizünk de
a városból nem
láttunk semmit
csak a fák tavasz
óta megnőtt
koronáját talán
ebben éheztem
meg a nagy
tekerésben a múlt-
kor csak a Mar-
git-szigetig
jutottunk utána
mégis úgy
eltüntettem
két tábla fehér
csokit csokipapírt is
hozzáharapva csupán
ezért gondolom
mégis veled
lehet össze-
függésben

Közreadja: Parill Orsolya

Takáts Gyula naplójegyzetei, az *Öt esztendő Drangalagban 1981–1985* címmel a Pro Pannonia Könyvkiadó gondozásában jelentek meg 2005-ben. Takáts Gyula a naplójegyzeteket jogutódjára, Parill Orsolyára hagyta, azzal a megbízással, hogy egy általa meghatározott idő elteltével a további naplójegyzeteket is publikáltassa. Az idő elérkezett, az 1985–1988 között papírra vetett naplóbejegyzései nyomtatásra készen állnak.

Most, csakúgy, mint annak idején, előzetesen néhány szemelvényt mutatunk be a Somogy lapjain a talán nem is olyan sokára megjelenő kötetből.

1987. V. 20–21.

Írószövetségi választmányi ülés. Az Astoriában alszom. Azzal biztatnak, nem lesz könyvnapi könyv a *Más távlat*, hiába hirdeti a sajtó. Elhatároztam, hogy 27-én délután indulok. Értesítem Aranyékat.¹ Boldogok és nagy szeretettel várnak. Valutabeváltás és újra Pestre a vízumok miatt.

1987. V. 27.

Délután 16.25-kor indulok a Nyugatiból. Stefi² és Lenke húgom búcsúztat.

1987. V. 28.

Trierbe érkeztem. A Rajna völgye vörös-szürke és fekete volt. A szőlők embertelen fekvésűek. Nagyon kemény embereknek és jó gépeknek való...

A várak látványa se vigasztaló. Magányok romantikus tornyai.

A Mosel völgye Koblenztől Trierig zöld és kék, sok sárga virággal. Olyan, mint Pannónia. Olykor egy-egy völgykanyarban Somogyban éreztem magamat...

Aranyék egy kórház szép parkjában laknak. Két tó, vízeséses kis patakok. Sok a berekfa, mint otthon. Hattyúk, vadkacsák, vízcibék. Természetvédelmi terület. Galagonyák és tölgyfák.

A lakás tökéletesen gépesített, kényelmes. Arany nagyszerűen főz. Kínai ételek, görög saláták, magyar fantáziával. A balatoni bor bizony rossz. Ilyet kár ide exportálni. Ráadásul a német borok (Rajna – Mosel) is nagyon preparáltak. A francia könnyű rozék kitűnőek. Emlékeztetnek a beceire savasságukkal, száraz zamatukkal.

1987. V. 29.

Villámlik, dörög, esik. A derekam is villámlik, fáj! Csak vissza ne térjen az íászsom ebben a párás, hűvös időben... Bemegyünk Arannyal Trierbe. Megnézem a püspöki (választófejedelmi) palotát és Konstantin fogadópalotáját. Hatalmas hodály. Egy világbirodalom reprezentációja. Trier akkor világközpont volt Európában. Ez a palota márvánnyal bélelve lenyűgöző lehetett. A mai evangélikus oltár helyén állt a császár trónja...

Az üzletek torkig rakottak... Az autósok feltűnően udvariasak. Semmi német agresszivitás...

Ronda, változékony továbbra is az idő...

1987. V. 30.

Trierben mászkálok. Róma itt fogadta ellenségeit és barátait Konstantin idejében... A Porta Nigra óriási, akár a fürdők. 300 000 személyes amfiteátrum. Arany fényképet készítek rólam...

Esténként „otthon”, a luxemburgi határ szomszédságában hegedűversenyeket hallgatunk hanglemezekről. Kálmán gyűjteménye 1600 darabnál több és nagyon válogatott...

1987. V. 31.

Autóval, 200–240 kilométeres száguldással közlekedik Kálmán.³ Cochemben, Burg Elzben, Berncastelben járunk... ékszer-szép város... borünnep... kóstolgom a moseli borokat... némelyik jó. A főtéren bábutáncoltató verklis, cserépen járó fakír, sátrak iparosokkal... A város körül, kilométereken át, amerre kanyarog a Mosel, szőlők, szőlők. A hídon át, a túlparton Kues. Nicolaus Cusanus szülővárosa.

Ausonius római költő a trieri udvarban volt nevelő. 371-ben a moseli völgy szépségét énekelte meg. Szobra áll Neumagenben. Kicsit Pannóniában érzem magamat. Egy kicsit zordabb Pannóniában. A nyelvemen is érzem ezt a borok ízében.

1987. VI. 1.

Az atlanti klíma igen kimerítő. Záporok és pára. Csak esernyővel lehet kirándulni.

Zarándok csapatok érkeznek a St. Matthias-bazilikába. Úgy énekelnek itt, mint 20–30 évvel ezelőtt a búcsúsok Bece alatt Sümeg felé.

A Bazilika altemploma olyan, mint Pécsé, vagy Tihanyé. Az udvaron római szarkofág, mint a Rippl-Rónai Múzeum előtt a parkban. Itt a római temető is keresztény volt a 3–4. században. Ide csak a 10. században jöttek a bencések. Az altemplomban az alapító püspökök (3–5. század) sírjai.

1987. VI. 2.

Trierben épp úgy otthon érzem magam, akár Spoleto-ban, amely város szintén római birodalmi központ volt. A római fürdő hajdani sportterére szállt le Mitterand helikoptere. A latin világ és szellem kísért...

Miró-kiállítás a Pécek utcájában. Kisfilm a művészről a kis galériában. Forintba átszámítva 25 000 – 30 000 forint itt egy-egy 30–50 példányban (?) készült Miró-nyomat. Arany húgom férje két nyomatot is vett. Agresszív fekete-piros-zöld képek. 5 000 forintot se adnék értük. Gyerekrajzokba oltott „zensialitás”. Klee, Matisse különb. Egy József is.

1987. VI. 3.

A Petrisbergről a város szép látvány a Mosel kanyarral. A város déli kapuja Róma felé néz. A Porta Nigra a sötét és barbár észak felé.

A Petrisbergen Török Pál székely származású festő freskóját néztük meg. „Apokalipszis”-ábrázolás a Borromáltini apácák kolostorában. 7 x 3 méter a freskó. Több benne az evangélium ismerete, mint a festői erény. Luxus, japán kocsival visz le minket az egyik előkelő trieri cukrászdába. Luganóból jár át Trierbe. Támogatói, megrendelői apácák. A presszó-cukrászdában ott sorakoznak a jóléti társadalom szörnyű embertípusai. Török Pál ügyes-okos ember. Ezeken a középtehetéseken árad át az európai szellem... És mi árad át a mi sokkal nagyobb tehetségeinken?!... Európa a jólét ellenére mintha rohadna... Közérzetét polgári erényekkel egyensúlyozza... Ettől a világtól mi ötven évvel vagyunk elmaradva. Kelet-Európa jóval többel. Ezt behozni nem lehet. Egyáltalán, van-e rá szükség? Erre?!!

1987. VI. 4.

A trieri dóm kívülről szebb. Belül vegyes érzéseket kelt. Mintha a 12–13. századi falakhoz barokk oltárokat támogatattak volna. Ám az udvar, a kerengő és dómfalak látványa lenyűgöző... A kincstár nem nagy, de remek mesterművekkel ad metasztetet a 17.–18. századi német ötvösművészetről... A püspöki múzeumban néhány szép mozaik a római időkből, és rekonstruált római falfestmények. Pécs sem marad el ezektől.

A főtér egy német kis- és nagyváros festői építészeti keveréke, meghitt hangulattal, gazdag sátras piaccal, kofákkal, diákokkal, korzózókkal – köztük a hangulatom igen nyomott, pedig Arany mindent megtesz.

A klíma meg a magyar történelem árnyéka nyom?

Otthon Aranyék könyvtára nagyon jól válogatott magyar irodalomtól gazdag. Impozáns a német–magyar zenetörténeti kiadványok sora. 1 000–2 000 körüli hanglemez-tár. Ahogy itt ülök, Somogy és Luxemburg, Burgundia és a Saar-vidék távlata nyílik meg. Körülöttem két császárság levegője és díszlete szép természeti környezetben... Az emberek is igen barátságosak. Keverék: szőke, barna és fekete típusok.

1987. VI. 5.

Kölnbe Arannyal... Mirót reklámozzák itt is... Megnéztük a Ludwig Múzeumot. Egy okos csokoládégyáros remek gyűjteménye. Magának a múzeumnak a tervezése, építése is a városba illő.

Esztétikailag kívül-belül szép. Erkélyeiről, folyosóiról szép a Rajna, a dóm, a hajók, vonatok, emberek vonulása. Ezekről a teraszokról nagyvárosi környezetben is megnyugtat a szemlélődés, tűnődés a művészetekről...

A modern képtár anyaga 1890-től napjainkig, egészen a naturalista giccsig látható képből és szoborból. Úgy vélem, a látogatók egy része röhögni jön, de nem meri hangosan, csak vigyorog...

Igen értékes az orosz modern gyűjtemény: Chashnik (1902–1928), Moissej

Kogan, Gontscharova, Bogomazov... Érdekes, hogy Arany hallott és tudott is róluk. Ő Pécsen a Művészeti Gimnáziumba járt, és ott már tanítottak róluk... Én először látok tőlük képeket. Ezek mind Németországba, Párizsba szakadt oroszok. A forradalom előtt vagy alatt szöktek ki, vagy ott pusztultak el a vörös-fehér mérkőzésben...

M. Chagall „megfestette” tabi szülőházamat. Meg is vettem ezt a levelezőlapot. Épp olyan ez a ház, mint Takáts öregapám boltja – trafikja – volt a tabi főutcán. Még a névtábla is. Csak nem asszony állt az ajtó előtt, hanem akkor öregapám. Oromzata pontosan az. Van egy korabeli levelezőlap is róla. Üzletét reklámozta a „férfiöltöny” készítő. Ezek a „ceig” parasztruhák voltak a farmerek elődjai. Jó üzlet volt, azért gazdagodott meg...

Bárhogy nézem ezeket a képeket, a franciák e kor festészetének ihletői. Pl. Rippl sok képének „eredetijét”, sugalmazóját megtaláltam itt.

A kölni dóm harmonikusan repülő monumentalitása megnyugtató szárnyalással tölti el a testet és a lelket. Bizalmat ébreszt az emberi szellem iránt. Aki ilyet alkotott, az meg is találhatja útját a jövő felé ebben a bazári XX. századi káoszban...

VI. 6.

Íme, egy óriási trieri bazár. Minden van benne, csak épp azt nem tudom, hogy 50–60 százaléka minek? Iszonyú, nagyzó, kényeskedő, már-már tüntető jólét a világ nyomorához képest. Ez a jólét csak testi! Merre vezet az emberi életforma útja?... Embertelen ez az emberiség javát célzó iparosítás. Elúzi és elűz a természettől. Márpedig az ember a természet tagja. Minél messzebb kerül ettől, annál tragikusabb új tájakra kerül... Tragikus, üres embertípusok születésének kora ez?!... Nem érzem otthon magamat ebben a világban. Itt Trierben nem tudom megszokni ezt a hetvenkedést.

VI. 7.

Koblenzbe a Mosel-völgyön végig. Pünkösddvasárnap. Zöld-sárga rozs – repce-földek, erdők, szőlők. Koblenz a Mosellel, Rajnával, a vízzel és a sok hajóval nagyon megnyugtató. Itt nincs világkereskedelmi zűrzavar hangulat. A város várfalain igen szép 17–18. századi polgári kis paloták, házak épültek.

A Rajnán fölfelé a Poszeidón hajóval. A Loreley szikláig nem jutunk, mert az egyik motor rossz. A folyóparti várak egy része lakható, amolyan romantikus kő-díszlet. A romok is jó karban vannak magyar rokonaikhoz képest. Összehasonlító történelmi mutatók. Zászló leng mindegyiken. A Rajna-parton üdülők tömege. Pl. Boppardban, Kestertben. A fűzfás, zöld partokon lakókocsik százai ebben a hideg júniusban. Egyetlen horgászt láttam csak kilométereken át... A hajónkon keletnémetek és spanyolok... Üde hangulatú délután a Rajnán. A sok erdő, szőlő, a bujkáló napfény a templomokon, színes házfalakon, hajókon, száguldó, csendes expressz vonatokon változatossá teszi a 3–4 órás utat.

Visszafelé az Eifel-vidék nagyon hangulatos tág völgyeivel, medencéivel és szép földművelésével.

VI. 8.

Otthon esténként nagy mesterek hegedűszólóit, hegedűversenyeket hallgatok, miközben művészeti albumokat nézek és tűnődöm a látottakon. Most pillanatnyilag Chopint hallgatok Rubinstein előadásában, és Chagallt lapozgatok... A tavon hattyúk és kacsák. A zöldben francia „megszálló” katonák tornásznak fehér és kék trikóban... Az írás még csak eszembe sem jut... Az otthon annál többször. Stefi is nagyon sokat jár az eszemben. Jó, de kicsit katonás, túl kötelességtudó lélek. Van benne egy csomó olyan egyszerűség, ami néha zavar is.

Kedveskedni akarnak kishúgomék. Elvisznek ebédelni a kínai étterembe. A mennyezettől a padlóig minden kínai díszítéssel. Mesevilág. Gyönyörű akvárium, színes halak, korallok, csigák. A tálon hat rekeszben rák, hal, malac, csibe-sültek, nagyon jó szószokkal. Semmi sem zsíros, könnyű ételek, sokfajta félig főzött zöldséggel. Rizs egy külön tálacskában, amiből bármennyit vehetünk. A legjobb a sűrű cápaleves és a fagylaltos, gyümölcsös parfé volt, no meg a francia vörösbor.

Az európaiak csak a „civilizációt”, a gépesítést adták a világnak?

Buddha világa nemesebb!

Kis réz könyvjelölőket vettünk a trieri főtéren... Séta a Mosel-parton... A római Barbara fürdő... A Konstantin Színháznál, a római hídfőn egy szarka ül kintartón, rápiszkít. Vélemény a világ és a hatalom értelméről!... Pesttel beszéltünk, húgommal, Hubival⁴ a hazautazásról...

Ezt adta Nyugat-Európa. A nyomorult Afrika, Dél-Amerika világa vajon mit adna?! De oda már aligha jutok.

VI. 10.

Egy szép kék ruhaanyagot vettem. Megnéztük Kisarannyal a gótikus Liebfrauen-templomot. Összeépült a dómmal. A kora gótika szép példánya...

A bazárokbán és áruházakban embertelenül nagy a választék.

Az ékszerboltok is ragyogóak. Az arany karátja itt magasabb, mint a mi ékszereinkben. Az árak egyformák...

A pékségek szebbek, az áru gazdagabb, mint a mezőgazda Hungáriában.

Mindenféle gyümölcs, és a mi tavaszi árainkkal egyező.

Az adóztatás jobban szervezett, szigorúan ellenőrzött és jóval magasabb, mint a miénk.

Egy takarító órábère kb. 10 márka... 260 forint.

Egy kórházi orvos havi jövedelme 5 000 márka... 130 000 forint. Az átlagpolgáré 2 000–3 000 márka... 50 000–70 000 forint.

A régi halászházai a Mosel-parton. Nagyon ízlésesen restaurált 200–250 éves, egyemeletes épületek. Ma kisvendéglők a folyóra néző kis kertekkel, teraszocskákkal (50–60 négyzetméteresek).

A házakon szép cégérek.

VI. 11.

Eszembe se jutott ezeken a jegyzeteken kívül, hogy mást is írjak ebben a két-három hétben... Szellemi éberségemet fizikai fáradtságom befolyásolja, és a pá-

rás atlanti klíma is. Állandó pára, eső, nap és szél... Trier Európa hűvösebb részeihez tartozik.

Nagyon tetszik a főtér. Előzőnlík az árusok, diákok, hippik, nyugdíjasok, gyerekek. Luxus kirakatok és sátrak Szt. Péter szobra előtt és alatt.

Az Egyetem egész városrész. Alig tízéves. Színes: zöld, kék, piros falak, épületek. Dombokon áll, szép keretbe fogja a táj. 5 000 hallgató. Szabados viselkedés, az előadásokon újságolvasás, horgolás-kötés, szerelmeskedés, enyelgés. Diák apartmanok a kollégiumok helyett. Kb. 1 000 márka egy hónapra, persze egy gazdag család csemetéjének. Arany ide jár jogot hallgatni. Idehaza már doktorált, ezért itt öt félév után bizonyítványt kap.

Kis függővasúton át a folyó fölött a Weisshausig. Szép a kilátás innen a Mosel-völgyre, a városra, amely kicsit északiasan olyan, mint a Pincióról Róma és a Tiberis a hidakkal.

Itt fegyelmezetlen a gyereke nevelés, ezért az egyetemen is fegyelmezetlen az ifjúság. A francia „megszálló” katonaság ifjúsága keményebben fogott.

Este igen megnyugtató a belváros képe. Színes és csendes. A vendéglők elég üresek... Nappal az előkelő boltok is...

Vágyom haza. Zavar a jólét. Bár mindenkinek itt sem megy jól. De nem könnyű búcsút venni azoktól, akiket szeretünk.

VI. 12.

Sétával búcsúszom Triertől. Délután kiülünk a főtér egyik teraszára. Egy üveg sört iszom. Megszokott vendégek üldögélnek egy kávé, fagyalt vagy pohár bor mellett. Este fél kilenckor kivitt Arany a pályaudvarra. Igen meghatottan búcsúszunk. Nagyszerű magyar asszony az unokahúgom. A kisfiával együtt tanul, de úgy, hogy Farkasnak a leckét magyarul is le kell írnia (első elemista). Együtt furulyáznak és magyar verseket, mesekönyveket is olvas, amiket Orsika küld neki.

Este Koblenzben. Kicsit alszom a vonaton. Nürnbergből már többen vagyunk...

Egy magyar származású agrármérnök megismer a vonaton. Zempléni Ádám. Jól ismeri a mai magyar irodalmat. Most jön haza. Borászattal foglalkozik a Rajna mellett. Igyekszik a magyar bortípust megkedveltetni az édes, émelygős német borok között.

VI. 13.

Húgom vár a Keletiben. Kimegyünk a Délire, és este már itthon is vagyok.

A *Más távlat* mégis megjelent a Könyvnapra. Ugyanaz a forma, mint a *Felhők Árkádiából*. A nyomás szép, a kötés mintha vékonyabb lenne, de összességében tetszik a kötet nyomdai kiállítása.

A fényképem rossz!

VI. 22.

Felutazom Pestre. Az Írók Könyvesboltjában harminc darab *Más távlatot* dedikálok. A jövő évre ígérik a *Kövül az idő* megjelenését.

VIII. 21.

Fonyódon húgomnál. Szeretek ott lenni vele. Jókat beszélgetünk. Művelt, széles látókörű nő. Este Pethő Berciné⁵ névnap. Berzsenyiről folyt a szó. Összehasonlítottuk európai kortársaival. Érdekes beszélgetés volt.

VIII. 22–23.

Stefi őszibarackot dunsztol. Nagy munkaláz hajtja. Mindent takarít, rendez.

Olvasom, hogy meghalt Donát Klára, Fodor József volt felesége. Megkönnyeztem, bár már esztendők óta, Stefivel kötött házasságom óta, nem volt vele kapcsolat. Klári volt talán a legoptimistább barátnőm. Önfeláldozó, meggondolatlanul bizakodó. Özvegységem idején nagyot sokat segített magányomon. Kicsit egyedül maradtam nélküle lelkileg, hisz mindig nagyon sokat gondoltam rá!

VIII. 25.

A *Főhangász* címmel Lévai Jóska írt a Somogyi Néplapban (1987. augusztus 15.) egy kis írást Nyúl Gáborról, anyai dédapámról, aki zongoraművész, karnagy és énektanár volt a gimnáziumban. [...] Valamit örökölhettek tőle is!

Stefi készülődik haza. A magány gonoszul kerülget, és mégsem akarok hazamenni. Beteges lenne ez a cellavonzódás?

Thomas Mann 44–45-ös naplójából olvasok, és Beethovent hallgatok. A legnagyobb európai vérfürdőből kilépve teázgatás, sétálgatás közben a „nagy emberekről” ír. Szalonokba jár, amíg mi ungon-berken bujdosunk és menekülünk itt, Közép-Európában, a nyilasok és a partizánoknál is barbárabb hordák elől és harcok között.

Kenyeret is alig látunk, ő vitaminkúrát kap, és bizony a mester nem mondható valami nagy humanistának.

Egymillió német kiirtását javasolná szíve szerint a háború végével. Hát ez meg miféle fasiszta folytatás lett volna?

De hát a magyarok csallóközi kitelepítése, a magyarországi svábok kitelepítése és tönkretétele, a kárpátaljai görögkatolikusság fölszámolása, az erdélyi jogfosztások mi mások, ha nem faszizmus?

Magyar írók elhallgattatása, műveink ki nem adása.

Könnyű volt neki?! Igen! Ott, igen, Pacific Palisadesben!

VIII. 26–27.

Stefi elutazott. Egyedül vagyok a szőlővel és a fákkal...

Csak a zene. Ő a társam, a muzsika. És a vers?

VIII. 27.

Neszek a kert felől. Mintha valaki jönne. De hát, ha vár valakit az ember, akkor ez is megérezhető... Fokozott érzékenység...

És jött is. Megszokott tempójával, mert igen rossz a szíve. Az este langyos, és

nagyon szép. A hold növekszik. Érdekes, hogy kevés és gyenge a tücsökszó. Sétálunk az orgonasövény mentén...

VIII. 28–29.

Mert szomszédaim hívtak estére. Délután a hegyoldalt irtottam, autót mos-tam. Este borozgatás a szomszéd osztrákjaival... Nagy béke a tavon...

VIII. 30.

A verseket teszem rendbe. Néhány már tetszik is. Fülledt őszi idő...

VIII. 31.–IX. 4.

Sümege és Tapolcán és Szigligeten. Az autóm egyre rosszabb. Úgy mond-ják, kuplungtárcsa hiba. Gyönyörű az este a tapolcai tó körül. Dunántúli mediter-rán hangulat a nagy vízimalomkerékkel, zuhataggal. A malom-szálló szépen illik a kisváros hangulatába. A tó langyos melege csak még jobban fűt... jó itt vele. Mintha nem is ment volna el az idő. Minden szép, csak az autó idegesít. A borvásárló koc-smárost is várom.

IX. 3–4.

Bevittem a kocsit a keszthelyi szervizbe. Fejetlen és lelkiismeretlen banda. Züllik az emberi tartás. Tíz évvel ezelőtt rend volt itt. A Tündér⁶ az udvaron a szer-vizben...

Még egyszer a tapolcai tóról. Este olyan, mint Csontváry *Sétakocsikázás új-holdnál Athénben* című képe. Ciprusok helyett szép jegenyék között jár a hold. És a nagy sárga malom Gulácsyt idézte... A Tapolca vízesése kis Jaj-út.

És Bacsányi? A fekete park és feleségének szobra idézi...

Meghitt esték...

[...]

Szép lila-rózsaszínben úszik a tó fölött a majdnem telihold. Ott is nézik Sü-megen túl a türjei szőlőhegyen és templom körül?

IX. 6–7.

Megírtam az előbbi sorok hangulatát versekben. Szinte automatikusan írtam. Úgy vélem, a nyár legjobb versei ezek... Gyönyörűen nagy vihar volt. Tollrajzot ké-szítettem róla a „Japico” skicc füzetembe. Ez az első rajz az idén.

Igen nagy a magány. A holdtölték még érzékenyebbé tesznek. Sokat gyaloglok a postára, a faluba, a levélszekrényemhez... Keszthelyen azzal vigasztal a szerviz, hogy 8-án talán a pesti Fiat szervizben kapnak alkatrészeket. És ha nem?...

Stefinek írtam, jöjjön ki, a kocsmárostól távirati értesítést kértem a borvásár-lás napjáról. Iszonyú bizonytalanság így.

Pethő Berci holnap bevisz a szervizbe!

Verseket írok. Könnyen, de ezek is inkább vers-skiccek. Magamat így szóra-koztatom.

Főzők is! Csak a mozgásomat ne akadályozná a Tündér hiánya. És egy másik hiány! Szép és szeretem így együtt CsuFuval a hegyen...

Amit innen, a teraszomról látni, szinte nem valóság, hanem tünemény,

IX. 9.

Dél előtt a Tündérért. Most se kész, zsarolnak, pedig biztos van alkatrész. Egy tárcsáért, amint 1 000 Ft-ot ajánlok, már van is. Holnap beszerelik, ha nem a régi rosszat. Erkölcsi züllés és felelőtlenség magas foka az egész állami és gazdasági apparátusban.

Nádor Tamás és Vahl Ottó fotós látogat meg. Vahl elragadtatott. Csattog a gép a tájról és rólam. Tamás Tataytól jött. Sok pletyka. Illyésről egy adat: amikor beteg volt, igen barátságosan tűrte a vendégeket. Ám halála előtt három nappal, amikor bement hozzá a kezelőorvosa, hátat fordított és ennyit mondott: – Hagyjuk az egész cirkuszt.

Stefi beteg. Úgy írja, szüretre szeretné, ha a vérnyomása normalizálódna, és ki tudna jönni.

IX. 10–16.

Nagyon meleg idő. Verseimet leírtam a füzetembe. Huszonkét verset írtam két és fél hónap alatt Becén. Le kellene gépeltetni. Mintha kinyílt volna egy új-régi út. Szép időben, őszben tudok, pontosabban tudnék dolgozni. Sokat vagyok egyedül és a takarítás, beszerzés, főzés, vásárlás, a szőlő gondja leköt. – Miért csinálom?

Emberibb így az élet a földhöz és a két kezünkhöz kötve... A kocsim hibája is zavart, meg a kocsmáros ígéretése, hogy jön. Várakozó vagyok. A szőlő rohad. Szüret-előkészítés egyedül, Stefi nélkül.

A zene segít, és a mandulaszedégetés és a posta.

Szigligetre 29-én kell menni. Talán ott pihenhetek. Csak maradjon a jó idő.

Maróthy remek hangjátékát hallgattam Giordano Brunóról: *Az utolsó utáni éjszaka*.

Stefi 19-re ígéri, hogy jön. Pénteken még kezelése lesz a vérnyomása miatt...

Fodor Bandi írta, hogy betörték hozzájuk, és elvitték az ezüstjüket és egy 160 000 Ft-os betétkönyvet.

A szenteltvíztől megfosztott orosz-szovjet ember új szenteltvize a vodka lett, és most attól is megfosztják?

Most olvasom.

IX. 17–19.

Harmincfokos meleg. 18-án előkészítettük Csendes Ferivel a prэшázat és a szerszámokat a szüretre. Megint nem jöttek a borért. Undorító állapot... Újra neki-kezek a Csu Fu verseknek.

Parlamentesdit játszanak a senkit se képviselők.

A T. Házban olyanokat ígérnek azok, akik tönkretettek mindent, hogy ők most majd rendbe teszik.

Bohóckodás, de hát kit néznek annak? Se a nemzet, se az adófizető nem az. Ez kenyérre megy.

Nehéz nem Csu Fu verseket írni!...

IX. 20.

Ezerjó szüret. Stefi főz, Csendesék szednek, puttonyoznak. Gyönyörű nyári időben 160 liter ezerjó lett.

IX. 21–23.

Mandulaszedégetés, és fürdünk a napsugaras őszben, és én a nagy szivacsommal zuhanyozom egy nagy lavór vízben. Csú Fu verseket írok.

IX. 24.

Óriási zápor és lehülés délután.

IX. 25.

Bemegyünk Kaposvárra. Bevittük a hazaviendők első csomóját, és bort, szőlőt, mandulát. Idegenül érzem magamat otthon három hónap távollét után. A kocsmáros kifizeti a bort, és ígéri, hogy 28-án délután Becén lesz.

IX. 28.

Az Alkotóházban vagyok, Szigligeten. A kocsmáros este jött. Gyertya mellett esti hangulatos borfejtés. Rosszul alszom...

IX. 29.

Szigligeten nem találom a helyem. Alig van író. Ismeretlen polgárok. Nagyon hűvös a szeptember vége. Mészöly Dezső családi vonatkozású anekdotázó történeteket mond az ebédnél. Jó előadó és okos ember.

IX. 30–31.

Egyet autózom a környéken. Sümegi emlékeket eleveníték föl, mikor még Gallé Kornéliával jártunk erre kerékpáron. Akkor még pasztelleztem. Lerajzoltam a sümegi várat is és Kisfaludyék préházát.

Most is fölmelegszik a szívem az emlékektől. És Beldieczyk Tóniék péksége.

X. 1–2.

Becén fogtak a pécsi televíziósok. Rövid felvételek a szüretelőről. Alig csinállok mást, mint verseimet csiszolom. Az idő szép, csak a hajnalok hűvösek – hidegek. Meg a szívem tája, mert egyedül vagyok.

De ki is hiányzik, és miért?

A halál angyala kerülgeti őt.

Valamikor itt a kastélyban sok verset írtam. Loncikám⁷ szonettjeinek szinte javát. Összemosódnak érzelmeim, a múlt és a ma. És készülődöm a szüretre. De mintha nem lenne olyan édes a szőlő.

X. 3–4.

Gunda kritikája megjelent a Kortárs 10. számában. Lelkesen gratulálnak. Csú Fu verseket másolok.

Gerencsér Zsigmonddal sétálok. Tatay, Jánosy típusú művelt lektor az Európából. Összemelegedtünk.

Mészöly, aki tíz Shakespeare-t fordított, szinte kiselőadásokat tart a drámákról.

4-én bérálás a szigligeti plébánián. Nagyon sokan jöttek össze a faluból. Figyelmesen végighallgatták a püspök miséjét és beszédét. A katolicizmus állja a sarat. A protestáns világnak alig van tartása, panaszkodik is Mészöly és Gerencsér, akinek apja, mint Tataynak, evangélikus pap volt...

X. 5.

Második szüret Becén. Egyedül, csak Csenedések és egy szedőasszony. Csalfa volt a termés. Szemre sokat ígért, és lett az első szüret termésével együtt talán 420 liter must. Reggel öt órakor keltem, a szigligeti Alkotóházból mentem Becére, és bizony csak hat órára kerültem haza Szigligetre. Itt sem várt senki. Fura életstílus. Miért csinálom? Egyre mélyebbre kerülök a magány hálójába és az értelmetlen szőlőtermelés rabságába? De nagyon jó ez a fáradság! És művészet a jó bortermelés!

X. 6–8.

Az „Örült Angyal” útjai kísértének. Járom őket egyedül. Szépek, keserűek is ezek a séták. Körülöttem zsong a határ. A szorgalom hangjai vesznek körül a hegyekben. Ő is szüretel, az Örült Angyal, akiről néhány verset írtam... Itt bent az Alkotóházban is a magány vesz körül. Kiss Bence, Utassy bizony eléggé üres. Nem olvasnak, zenét se hallgatnak. Bence még csak a saját borát issza, de Utassy a műbo-rokat nyakalja. Jobb emberek, mint költők!

X. 9.

Egy léglökéses vadászgép zuhant le a Szépkilátónál, házamtól alig pár kilométerre. Kísérleteznek ezek a gépek. Egyszer a Rókarántónál egy Liberator esett le a közelemben, egyszer Fonyódon lőtték össze a villánkat, egyszer meg Kornéliával⁸ kerültünk Hegyesdnél légi párbaj közepébe. A kabócák énekeltek, füttyültek a lövedékek, mi meg egy bokor alatt ölelkeztünk.

X. 10.

Győrökben Baráti Kör elnökségi ülés. Pár óra. Van értelme, ha jóra is, de mégis fecsérelni az időmet?

Lemondjak? Holnap este becsomagolok. Kívánok hazautazni...

X. 12.

Stefi kijött Becére. Összecsomagoltunk, és szerencsésen hazahozott a Tündér.

X. 13–17.

Néhány verset gépeltettem. A többivel foglalkoztam. Három vers: *Vitte a nagy titkot tovább; Mint a gyökeret vert sejtelem; A két árnyék szíve alatt* címűek azok, amelyek továbblépést jelentenek lírámban. Már le kellene gépeltetni őket, de iszonyúan sűrűl a sok-sok vicik-vacak dolog. És itt lebeg értékes valóságával, és nyugtalanítóan az angyal közeli suhogása. Az angyal igen összetett jelentésű a lírámban. Mindig kísértett, hol valóságával, hol egy érzésvilág megtestesítőjeként. Lásd régi verseimet... Szellem és matéria együtt.

X. 19.

Az írószövetségi Tájékoztató októberi számából értesülök, hogy a múltkori választmányi ülésen, amelyre nem mentem föl, hála isten, Cseres Tibor javasolt többek között a szövetség részéről Kossuth-díjra. Harminc évvel ezelőtt érdekes lett volna talán, de most teljesen hidegen érint ez a hír. Soha egy lépést nem fogok tenni az érdekében.

[...]

XI. 2.

Hévízen a MÁV Szanatóriumban. Stark főorvos nagy szeretettel mindent megad. Külön szoba. Nehezen szokom bele a kezelésekre. A tó elég árva a leégett fürdőház nélkül.

XI. 5.

Nagy séta a hévízi erdőben. Gyönyörű telihold. Sejtelmes tókönyék. Oly szép minden, hogy most érzem, milyen szép volt hajdanán, és azt, hogy most sokkal szebb... Olvasgatom Fritz Riemann *Az öregedés művészete* című könyvét. De mintha 76 évesen is messze állnék az öregségtől! ...Uram, segítség!... testemet – lelkemet!...

XI. 9–10.

Reggel hétkor már fürdöm. Ilyenkor még jól lehet úszni!... A kórház olyan, mint egy jámbor pokol! Sánták, banyák, szellemi elesettek. Iszonyú evészetek az étkezéskor. Ha a medencefürdő közös lenne az asszonyokkal, az lenne Hévíz átka.

Rilkét kértem ki a hévízi könyvtárból. Eddig igazságtalan voltam hozzá. Most se nagyon melegedtünk össze! [...] Gőzölgő hévízi magány vesz körül – nagy sétákkal!

XI. 12.

Egy ábrándozó szláv, aki fölfokozta a germán elméletiséget – ez Rilke?... A titokzatos és ködös mindig vonzó. A szibillák beszéde is egész világot vitt a barlanghoz. Kicsit így vagyok Rilkével is.

[...]

XI. 18.

Találtam 1979-ből húsz szép rajzot az egyik kis füzetemben. Leadok hétfőn kettőt a Somogynak és két verset.

XI. 23.

A Somogy szerkesztőségi ülése. Kevés a jövő évi költségvetés. Csökkenteni kell a lapot? Új szerkesztési elvekről beszélnek...

[...]

Jegyzetek

- 1 Aranyék: Takáts Gyula unokahúga, húgának, Takáts Lenkének nagyobbik lánya.
- 2 Stefi: Horváth Stefánia, Takáts Gyula második felesége.
- 3 Kálmán: unokahúga férje.
- 4 Hubi: dr. Csermely Hubert, világhírű neurológus – patológus professzor, Takáts Gyula fiatalkori barátja.
- 5 Dr. Pethő Bertalan: Kossuth-díjas pszichiáter, az orvostudomány mellett filozófiával, irodalomkritikával is foglalkozik. Íróportréi és a Balatont bemutató képei is jelentősek. 1960-tól a Magyar Fotóművészek Szövetségének tagja. Takáts Gyulával közös kötete is megjelent. Takáts Gyula Bece-hegyi telekszomszédja volt.
- 6 Tündér: Takáts Gyula a kis Fiat autóját nevezte Tündérnek.
- 7 Loncikám: Szabó Ilona, Takáts Gyula első felesége (1977-ben halt meg).
- 8 Kornélia: Gallé Kornélia, fonyódi gyógyszerésznő híres irodalmi és művészeti szalont vezetett. Takáts Gyula ifjúkori társa és szerelme. A II. világháború alatt önfeláldozóan segítette az ő és húga, de pl. Neubauer Pál „Monarchia-béli” író, zenekritikus és műfordító bujkálását is.

Örvény (tusrajz)

BORBÉLY LÁSZLÓ: BALATONI ÉVTIZEDEK – BERTHA BULCSU NÉLKÜL

A közelmúltban nyaralót örököltünk a Balaton-felvidéken. „Kacsalábon forgó” paloták közé szorított, lapos tetős kis házat a hajdan volt szőlőhegyen. Általában vonaton utazunk, s a kézipoggyásomban ott a nélkülözhetetlen olvasnivaló. A *gyanakvó ember* – ahogyan monográfusa, D. Nagy Imre az író elkeresztelte –, Bertha Bulcsu valamelyik műve. Legutóbb a *Balatoni évtizedek* címűt vettem le a polcra. Mialatt a vonatra várakozunk, újból előveszem...

Az emlékezés sohasem hiábavaló. Noha visszafordíthatatlanul megváltozott minden, a tó gyöngyházfényű vibrálása még a régi, tekintet magához ragadóan szép, olyannyira az, hogy nehéz érzékletesen visszaadni. Gyurkovics Tibor szerint legfeljebb Berthának és Egry József festőnek sikerült. Bertha Bulcsut sajnos nem ismertem személyesen, de már-már baráti kapcsolatba kerültem néhány kortársával: Kiss Dénessel, Szakonyi Károllyal és legfőképpen Gyurkoviccsal, aki nem egyszer magyarázta hosszasan, mikor elhunyt barátjáról kérdezgettem, hogy ideje lenne már felfedeznem Bertha balatoni írásai mögött a rejtőzködő költőt. „Bulcsu életműve földközeli és egyszer csak ellebeg – avatott be Gyurkovics. – Tündéri szürrealizmusba csapott át minden írása, s egyszerűen az élőbeszéde is megszínesedett, átalakult, délibábozódott. A balatoni táj áthatóan kék és színes ragyogása benne volt minden szavában. Atmoszférateremtése páratlan, lenyűgöző. Három mondattal remekbe festett egy nádat, egy öblöt, egy emberalakot, egy sirályt, egy utast, egy horgászt... Atmoszférikus értelemben ő realista író, földközeli író, magyar író és pannon író... A hamisítatlan vidékiség érződött valóban rajta. A beszédjén, a rövid zalai i-ken: viz van, tíz forintot adtam... Imádnivalón tudta a szavakat ízlelgetve ejteni. Jó volt az első benyomásod, az írásainak tömegét is jó magyar földillat járja át.”

Bertha Bulcsu költészettel való kapcsolatát tovább árnyalták a Kiss Dénestől hallott anekdoták, amelyek szerint a prózaíró mögöttes lírai énje korántsem volt mindig visszahúzódó. Kettőjük évtizedekig tartó barátsága éppen a líra jegyében kötött Zalaegerszegen, Bertha Bulcsu albérleti szobájában, ahol előkerült egy költeményekkel teli mappa. „A legnagyobb meglepetést azzal okozta, hogy megmutatta összegyűjtött verseit – mesélte Kiss Dénes. – A szépen gépelt versek dossziében voltak, amelyre kívül ráírta jövődő kötetének címét: *Krétarajzok*. Ez lepett meg a legjobban. A céltudatos készülődés. Hihető és hiteles volt, hogy ebből valóban könyv lesz. Bár nekem akkor már volt használtan vásárolt kis írógépem, nem jutott eszembe, hogy kötetbe készítsem elő a verseimet. Már akkor papírhalmazként heverték erre-arra szülőházam első szobájában, ahol legfőképpen a nagyanyám rakta rendbe őket. Máig hatással van rám ez a találkozás, valamint a céltudatosságnak ez a megnyilatkozása. Az a nap elkülönül a sok közül. Időtlen volt, és meghatározó. Nagyon gyorsan csaknem mindent elmondtunk egymásnak magunkról, eszmét cseréltünk, kis magáneszmék sorát Istenről, világról, könyvélményekről. Rövidesen megtudtam, hogy Balatongyörökön lakik, ott él édesanyja, meg is hívott hozzájuk. Így kerültem kerékpárral még 1955 nyarán Balatongyörökre és a Szépkilátóhoz. S ha jól emlékszem, alig egy éven belül Rákosi Gergely írt nagy cikket kettőnkéről, tehetséges fiata-

BORBÉLY LÁSZLÓ: BALATONI ÉVTIZEDEK - BERTHA BULCSU NÉLKÜL

lokról, a jövő ígéreteiről. S a tiszteletreméltóan terjedelmes íráshoz egy-egy versünket adták közre. Nagy öröm volt ez. Mindketten húszévesek voltunk. Bertha Bulcsu akkoriban cementlapokat gyártott valamilyen vállalatnál, s azt hiszem, ez betanított munka volt. Ezért külön felnéztem rá, hiszen ez volt az igazi, nem az én irodai munkám. Olyan volt ez a találkozás, mintha addig egyedül lettem volna a világon, aztán váratlanul kiderült, hogy nem így van, jó barátot találtam. Magyarán, fiatalember számára roppant izgalmas volt az egész, nagy élmény, nagy öröm, s mindez éppen a versek, az irodalom által adódott.” Barátságukat tovább erősítette, hogy Bertha Bulcsu első házasságából született fiának, Vazulnak Kiss Dénes lett a keresztapja, míg Kiss Dénes Dani fiának Bertha. Bertha Bulcsunak megjelentek versei a megyei lapban, majd annak mellékletében, később antológiában is, aztán egyszer csak Kiss Dénes úgy érezte, mintha barátja elárulta volna, mert „kinyitva a lapot, Bertha Bulcsu neve tárca fölött állt, s ezután már csak prózát írt”.

Huszonhárom éves volt, amikor a Jelenkor 1958-ban közölte a *Jégnovella* című írását. Szakonyi Károlynak a mai napig ez a kedvence, sokszor elmondta, megírta, miért: „Már a cím is különös hangulatot árasztott, itt, alább egy kemény, rideg történet következik, mondta a cím; és valóban, a sztori mellbevágó volt. Az orvhalász kegyetlen harca a megélhetésért, a gyilkosság a korcsolyával, a kietlen táj, a dermedt Balaton, a köd, a kásás jégen a vér, a nyomorúságos kelepce... Bertha már akkor nagyon értette, hogyan kell érzékletesen megjeleníteni egy vidéket, egy alakot, hogyan lehet bevonni az olvasót a történetbe, hogyan sikerülhet a légkörteremtés a szavak ügyes használatával, a mondatok ritmusával; mennyit kell elmondani, mennyit elhallgatni.” Szakonyi Károlynak a *Jégnovella* az ifjúságukat juttatta eszébe – a novella első megjelenésekor még nem ismerték személyesen egymást, később mutatta be őket egymásnak Kiss Dénes Budapesten, a Marika-presszóban –, és azt az örömet, amit egy jól startoló pályatárs jelentkezése keltett benne annak idején. „Mint egy fiatalkori arcképen, amin a jó szem felfedezheti a majdani elmélyülő vonások rajzolatait – folytatta Szakonyi –, a *Jégnovellában* is ott található minden későbbi Bertha-mű fontosabb jegye: a feszes szerkezet, a hatásos atmoszféra, a markáns emberábrázolás, a remek tájleírás és az erős emóciókat kiváltó történetvezetés. Bertha már az első írásaiban megmutatta, hogy mennyire prózaírónak született, hogy milyen felkészületen indult a pályán. De mitől lehet felkészült egy író? Tanulmányaitól alig, olvasmányai is csak annyira csiszolják, amennyire a mesterek a köztük ténfergő és fogásaikra figyelő inast. Az író t igyekezetétől és akaratától függetlenül a körülmények nevelik, edzik, érlelik, alakítják. A jó és rossz körülmények egyaránt.”

* * *

Bertha Bulcsu szinte minden vele készült interjúbán beszél a gyermekkoráról, megidéz tájakat, embereket, és érzékletesen fest le körülményeket, jókat és rosszakat egyszerre, mérlegelés nélkül.

Nagykanizsán született 1935. május 9-én. Az Új Írás folyóirat felkérésére így összegezte gyermekkorának drámai körülményeit 1979-ben: „A szülőházamról nem

tudok beszámolni, Nagykanizsán születtem, a kórházban. Házunk egyáltalán nem volt, bérlakásokban éltünk. Apám szerint boldog kisgyermek voltam, de én csak a szomorúságaimra emlékszem és a félelemre. Bizonyos jelekből arra következtettem, hogy a szüleimnek nem vagyok valóságos gyermeke. Gyanakodva figyeltem a felnőttek mozdulatait. Nem tudom, miből eredt ez az érzés, talán a feszültségből, ami lakásainkat mindig megtöltötte. Később, felnőttkoromban tudtam meg, hogy apámat felvették a Zeneakadémia operaénekes szakára, de anyám azt mondta, vagy ő, vagy a színpad. Apám így sorsába látszólag beletörődve, vidéki tanító, majd tanár lett, helyi szónoklatokat mondott a szereplés kedvéért, akkor is, amikor nem kellett volna. Apám, ma hetvenéves korán túl is színpadi ember maradt, imádja a szereplést és a művelt emberek társaságát. Testvérei közül kétségtelenül ő látszott a legtehetségesebbnek, de képességei csak pótcselekvésekben tudtak megnyilvánulni. Szellemi energiái nem vezetődket le a végtelen zongorázásokban, s a feszültség időnként csaknem szétvetette lakásunk falait. Később, kamaszkoromban éreztem, hogy jelenlétében rokon, testvér, barát csak második lehet, vagy harmadik, első soha. Túlzottan nyomasztó ez egy fiatalembernek, aki éppen arra készülődik, hogy kialakítja saját szuverén világát, s érvényre juttatja személyiségét. Szüleim válása után hirtelen szakadt rám a felnőttiség minden terhe. Sok fát haza kellett hordanom a győri erdőből a hátamon, hogy anyám főzni tudjon, húgom és öcsém melegedni. Apám elemében érezte magát, ha küzdeni kellett. Amíg csak a tanári állásból függesztették fel, mindig volt ételünk, bakancsunk, téli ruhánk. De amikor az ötvenes évek árnyéka, vidéken is, egyre hosszabbra nyúlott, s a színpadra vágyakozó pedagógusban ellenséget sejtettek, a tanulás mellett pénzt kellett keresnem. Két hétig gimnáziumba jártam, egy hétig napszámba. A történelmi igazság kedvéért el kell mondanom, hogy apámat 1957-ben rehabilitálták, visszahelyezték állásába, visszamenőleg kifizették elmaradt járandóságait. Csaknem hetvenéves koráig tanított Tapolcán. Anyám klasszikus arcú fekete szépség volt. Iszonyú sokat szenvedett, de nem öszült. A ravatalon is fekete volt a haja. Bénulásos betegség gyötörte. Tíz évig feküdt az ágyban, tehetetlenül. Éppen hatvanéves volt, amikor szörnyű kínok között megfulladt. Apám, válásuk ellenére, haláláig ápolta anyámat. [...] Nincs hová hazamennem. Szülőház helyett valamelyik otthonná vált lakásféle is megtenné, de minden széthullott mögöttünk. Bolyongok az országban. Beülök az autóba, és rohanok egy órát délnek, aztán meg vissza északnak. Talán ezért lettem író. A hiány tett íróvá, a szülőház és a szűkebb otthoni közösség hiánya. De az írás nem ér semmit. Ha élne az anyám és hazavihetném neki új, nyomdafestékszagú könyvemet, hogy ezt írtam, édesanyám.”

Érdekes, hogy bizonyos írói véna fellelhető az édesapjánál is, aki 21 évesen megpályázta a Janus Pannonius Társaság kisregénypályázatát. Mint pedagógus tartalékos tiszt volt, szókimondása, illetve a rendszer elleni izgatása miatt bujdosásra kényszerült az ötvenes években. Még őrzi a nagyapai ház pincéjének boltíves fala azt a maltercsíkot, ahol be volt falazva, nehogy az ávosok rátaláljanak. (Nemcsak Nemeskeresztúron bújtatták, hanem a Bakonyban is bujkált évekig, állatok között élt.) 1957-ben rehabilitálták, közel hetvenéves koráig tanított Tapolcán. Túlélte a fiát.

BORBÉLY LÁSZLÓ: BALATONI ÉVTIZEDEK - BERTHA BULCSU NÉLKÜL

* * *

Bertha Bulcsu íróvá érésében kulcsfontosságú volt jó néhány sorsszerű találkozás. Az egyik kulcsfigura, az édesapja öccse, Bertha Sándor esperes volt, aki több elbeszélésének szereplője. Ő vállalta a kereszttapaságot is, amikor Nagykanizsán, Bulcsu szülővárosában, anyai nagyapja, Cseh Joákim házából átvonultak az utca végén lévő templomba. A helybeli pap nem akarta megkeresztelni, mert úgy vélte, hogy a Bulcsu pogány név, nincsen védőszentje sem. A vita hevében Bulcsu apja megsértette a papot, aki végül a nagybácsira való tekintettel mégiscsak megkeresztelte a fiút. Legszebben, s talán legnagyobb szeretettel a *Kék hasú páviánok* című írásában rajzolja meg kereszttapja alakját. Haláláról és temetésének legapróbb részleteiről az *Alexander* című elbeszélésében ír.

A másik kulcsszemély Csorba Győző költő. Vele Pécsre kerülve ismerkedett meg. Bertha Bulcsu akkoriban különböző fizikai munkákból tartotta fenn magát, többek között egy ipari szövetkezetben is dolgozott, mint fémmunkás. Emellett már jelentek meg novellái különböző lapokban. Csorba Győző a Megyei Könyvtár csoportvezetője, megbízott igazgatója, majd igazgató-helyettese volt. Felfigyelt az eredeti hangú, tehetséges fiatalemberre, és pártfogásába vette. Munkát szerzett neki a könyvtárban. A vele kötött barátság ösztönözte Berthát a *Piros elefántok* című novella megírására. 2004-ben a Pro Pannonia Könyvkiadó gondozásában adták ki 1961 és 1995 közötti levelezésüket, mely nemcsak a barátságukat tükrözi, hanem két nagy szellem megnyilvánulásait is könyvekről és társadalmi háttérükről. Nyomon követhetjük, hogy miként mosódnak el a mester és tanítványa között a korbéli határok. Nem véletlenül írta lírai bevezetőjében Lázár Ervin: „Ez a kis kötet egy kívülállónak is fel tudja villantani azt a bensőséges, életadóan szereteteli kapcsolatot, amely beragyogta a két embert, s amelynek részesei lehettünk valamennyien, akik a közelükben éltünk. S nekem arra is jó ez a kis gyűjtemény, hogy ráébreissen: ami lényeges volt, az nem múlik el soha.”

A harmadik meghatározó találkozásról így vall Bertha Bulcsu az Új Írás számára 1979-ben írt, *Nincs hová hazamenni* című visszaemlékezésében: „Volt néhány szerencsém is az életben. Győrökön, véletlenül egy olyan házban laktunk, amit később dr. Nógrády György mikrobiológus és orvos felesége örökölt. Az értelmiségnek ahhoz a rétegéhez tartoztak, akik az elesetteket pártfogolják, segítik eligazodni a világban, és kenyérhez jutni. Sokat köszönhetek nekik...” Bulcsu néhány vers és tárca megírása után egyszer megemlítette a főbábelő Nógrádyéknak, hogy lenne egy témája, amit talán elbeszélésnek kellene megírni. Mire Nógrádyné rázárta a Mikrobiológiai Intézet ajtaját, s addig nem engedte ki, ameddig el nem készült az írással. Így született meg a *Fuvarosok* című novellája. Ebben jól felismerhető korábbi balatonygyöröki erdei munkásmúltja. Nógrádyné beszélt le a versírásról, észrevette ugyanis, hogy Bulcsunak erőssége az emberábrázolás, ami az elbeszéléseiben teljesedik ki legjobban. Nógrády doktor vásárolt egy vitorlást, amelyet Bulcsu is használhatott. A györöki közös vitorlázások során kristályosodott ki benne Harlekin alakja, a víz imádata és a Balaton iránti szerelem.

* * *

Pályakezdő írásainak egyik közös vonása, ahogyan már-már szerelmi vonzalomnak tűnő érzékiséggel képes lefesteni a balatoni tájat.

„Megmozdult a levegő, és forró szél ereszkedett le az alacsony hegyekből. A városka tikkadtan hasalt a Balaton partján, ligetét egészen a partig toltá, és idegesen vibrálta sok sápadt fény szemét a tulsó part felé. Szomjasan állt a liget, és feszengett a házak és lámpák rosszízű ölelésében.

Késő este a fák alatt két ember sétált. Egymásba fonódtak, mint a liánok, és hajladoztak, mint a többi szélringatta árnyék. Aztán lassan a part felé kúszott fekete foltjuk. A villanyok közelében összezsugorodtak, aztán kinyújtóztak, mint az óriáskígyó. A parton megálltak, belebámultak a hintázó vízbe. Lomha hullámok bukdácsolnak a hullámtörők felé, de már előbb, a kavicsos iszapon elfogytak erőtlenül. A hullámok surranása közé a két fiatal beszélgetése vegyült” (*Egy ember megmozdul*).

„A Balaton-partot sárgán és bőségesen elöntötte a fény, az emberek belefeküdtek, a nők magukra locsolták, s a mélyében néha széttárták a lábukat. Mindenki megérezte, hogy a Balaton nem a hullámtörőig ér, hanem sokkal tovább, mert a fák zöldje, a levegő, az ég színe és a hegyek színe, s a szél is, amely elindul a távoli nádasok közül, magába szívta a víz ragyogását. A partokra áradó fény is a Balaton, s a fény lehet, hogy néha túlsorog az őrt álló hegyeken. A fényben vitorlások úsztak és repülőgépek. A vitorlások a közeli kikötőkből indultak, s egy kicsit megemelte őket a délibáb” (*Fénytestű szerelmesek*).

A táj, a természet, a környezet harmonikus ábrázolása ellenpontozza a kezdetben vázlatyszerűen jellemzett karakterek lelkében sejtetett drámát, a hatvanas évek hétköznapijainak fizikai munkával megterhelt kilátástalanságát. Érzelmi tekintetben ez is hazai pályának bizonyult Bertha Bulcsunak. Fiatalon tett szert olyan élettapasztalatokra, melyek másoknak egész életük során nem adattak meg, és a szépírás révén képes volt hasznát húzni azokból az élethelyzetekből is, amelyekben mások kiégtek, megcsömörlöttek volna. Kritikusai közül Tüskés Tibor elsőként mutatott rá ezeknek a novelláknak a kivételes érzelmi és hangulati erejére. Emellett hangsúlyozta azt is, hogy a tartós eredményhez nem elegendő a formai újszerűség, ám az eredendő írói látáson kívül Bertha Bulcsu birtokosa az élettapasztalatoknak, az egyéni nyelvnek és a mondanivaló kifejezésbeli pontosságának is.

Első kötetének (*Lányok napfényben*, 1962) novelláiban a tájleírás mellett fontos elem a kétkezi munka és a „melósok” életszerű, hús-vér ábrázolása. Az *Egy ember megmozdul* egy állami gazdaságnál végzett bérelszámolói munkára utal, az erdei favágás, fahordás emléke a *Fuvarosok*, míg a *Citerás* dunaújvárosi élményekből táplálkozik. D. Nagy Imre *A gyanakvó ember* című hiánypótló monográfiában rámutat, hogy „Bertha számára nem maga az elbeszélés monoton menete, sorra vett cselekményei a lényegesek, hanem azok a csomópontok, azok a határhelyzetek, amelyekben a felelősség, a rádöbbenés domborodik ki”. Az 1964-ben megjelent *Harlekin és szerelmese* hasonló élethelyzetekből építkezik. Ezeknek a történeteknek a hősei azonban már lázadóbbak, szembefordulnak a kényszerítő sorshelyzetekkel, mint Öthey

BORBÉLY LÁSZLÓ: BALATONI ÉVTIZEDEK - BERTHA BULCSU NÉLKÜL

tábornok lánya, Márta, a presszós nő (*A fűtőház messze van*), vagy Bódör Gyula, a forgalomirányító (*Hóvihar és szomorúság*). A *Harlekin*-elbeszélések hőseinek érzelmi világát újra a napfény, a tó és a táj szépsége tükrözi, akár csak a minden átmenet nélkül kitört balatoni viharban hánykódó vitorlás. Tartalmilag nagyjából ugyanez a vonulat folytatódik *A nyár utolsó napja* (1968) című kötetben, ám mint arra Tüskés Tibor is utal, „egy közérzet változásairól és történetéről vallanak ezek a novellák”. Az *Álmok víz felett* ciklus írásaiban újra színre lép a *Harlekin*-elbeszélésekből ismert porcelánfestő, Lint, akinek szócső szerepe és alakmás mivolta egyértelművé válik. A személyes gyermekkori háborús emlékek visszatérnek például a *Lint gyermekkorában*, amelyben Bertha Bulcsu és húga 1944-es nagyszülőkhöz vezető útja kerül elmondásra. Ezekben a novelláiban az író többet árul el hőseiről, talán azért, mert ő is többet tud róluk, mint korábban. A vízparti fényben tündöklő egykori lányok arcának szépsége lassan a múltba tűnik, megváltoznak a konfliktusok, az élethelyzetek, küszöbön állnak a tragédiák. A címek egy része szomorkás mesét sejtet (*Ilyen az egész életed...; A nyár utolsó napja; Múlnak az évek*). A Balaton azonban írásainak kedvelt helyszíne marad. Sajátos látomásszerű vízió, különös atmoszférához vezető, s ennek a tudatos írói ábrázolásmódnak a betetőzését jelenti a *Balatoni évtizedek* megjelenése (1973).

* * *

Bertha Bulcsu sok műfajú író, életműve eredményes és sikeres műfajváltásokról tanúskodik. Kortársairól készített portrékötetek (*Meztelen a király*, 1972; *Írók műhelyében*, 1973; *Délutáni beszélgetések*, 1978) vagy a börtönviselt művészekkel készült interjúi (*Írók, színészek, börtönök*), akár csak karcolatai és esszéi (*A fejedelem sírja felett*, 1980; *Willendorfi Vénusz*, 1988), népszerű olvasmányoknak bizonyultak. Gyurkovics Tibor találóan fogalmazott, amikor azt mondta, hogy Bertha Bulcsu publicisztikájának olyan hatása volt, mint amikor valaki kézigránátot dob a hangyafészekbe. Erre jó példa az *Élet és Irodalomban* 1976-ban megjelent *Kesudió* című írása, mely egyszerre találta telibe a hiánygazdaságot és gyakorolt kendőzetlen társadalomkritikát.

Az újságírás nem volt idegen számára, a hírszerkesztéstől a tudósításokig, riportokig számos munkafolyamatban rutint szerzett, amikor a Dunántúli Naplónak dolgozott a hatvanas évek elején. Kötetben is kiadott publicisztikái kiváló példái annak, hogy az újságírást is lehet magas színvonalon gyakorolni. A *Balatoni évtizedek* című könyve több, mint hiteles újságírás, több, mint tényfeltáró riporter teljesítmény: szépírói igényességgel írott szociográfia.

Ez a sokirányú, összetettsége miatt a szerzőktől íráskészséget, valóságghú emberábrázolást és tudományos érdeklődést egyaránt megkövetelő műfaj mára kihalt mind az újságírásból, mind az irodalmi életből, így nem árt összefoglalni, hogy miért emelte rangra áldozatkész művelőit.

A szociográfia egy-egy társadalmi csoport, réteg vagy tájegység, település életmódját írja le. Tudományos műfaj, de a tények szakszerű leírása mellett gyakran tükröz személyes élményeket és szépírói-stilisztikai erényeket, s ezek mentén lényeg-

gúlhet irodalomná. A magyar irodalomban a szociográfia két különösen jelentős korszakot tudhat maga mögött. Kezdeté az 1930-as évekre tehető, amikor a népi írók mozgalma fellendítette a falukutatást. Műveik egy része a *Magyarország felfedezése* című sorozatban jelent meg, amely harminc évvel később másodvirágzását érte a Szépirodalmi Könyvkiadó jóvoltából.

A szociográfia az eleven leírás és a társadalmi oknyomozás módszereivel mutat be egy érdekes, gyakorta drámai eseménysort vagy állapotváltozást. Műfajelemek sokaságát vonultatja fel, adatokat közöl, helyszín- és cselekményleírást ad, karaktereket körvonalmaz és beszélget, hogy elemzést adjon, kommentáljon, tanulságokat vonjon le, nagyobb összefüggésekbe helyezze az emberi sorsokat, a megváltozott élethelyzeteket, környezetükkel együtt, hogy lelkesedést vagy elkeseredést kiváltva mindenki személyes ügyévé kísérelje megtenni mondanivalóját. Nagyobb szabású, elevenebb és mozgalmasabb, mint egy megszokott újságírói tudósítás vagy riport. A szociográfus mélyebbre ásva igyekszik kideríteni a változások okait és rámutatni a következményekre. Ebben az esetben frissessége nem évül el törvényszerűen az évek múlásával, a változások társadalmi indítékai és emberi mozgatórugói ugyanis gyakran analógiában maradnak egymással.

A *Balatoni évtizedek* három kiadást ért meg tíz év alatt.

Bertha Bulcsu szociográfusként is alkalmazza sajátos hangulatteremtő készségét, már az első bekezdésben magával ragadja az olvasót: „Először a tájról kellene beszélnem, a hegyek bazaltormairól, a bazalt színeiről, melyek a tóból a késő őszi hajnalokon mélyszürkén és tintakéken az égre verődnek. A nap hevéről, s a dermesztő téli szélviharokról, melyek meghatározzák az élet rendjét, formáját, lehetőségeit. Az élőlények igazodnak a tájhoz. Az ember éppen úgy, mint a nyárfák, sarjerdők, nádasok vagy a dankasirály, a kis lilik s az erdei vércse, a vaddisznókondák s a szelidnek látszó őzek.”

És máris előttünk terem a tó és színpompás partvidéke. Megelevenednek Bertha Bulcsu gyermekkorának meghatározó földrajzi helyei (Nagykanizsa, Tapolca, Nemeskeresztúr). A táj életre kel, s bizony, igaza van Berthának, amikor azt írja, hogy „álmunkban utánunk jönnek a hegyek. Kéken és feketén felragyognak”.

Elképesztő és irigylésre méltó alapossággal vezeti be olvasóit a szőlőművelésbe, megemlékezik a verejtékes hétköznapiokról, majd rámutat a Balatont mérgező visszasságokra, felhívja a figyelmet a halpusztulásra, a közlekedési anomáliákra, a nagycsaládosok folyamatos kiszorulására. A „nyugatiak” keresetéhez igazított árak felháborítják, csakúgy, mint az üdülők külföldi kezekre történő átjuttatása.

Szeghalmi Elemér a munka sokműfajúságában látja a *Balatoni évtizedek* értékét: „Bertha még negyvenedik életéve előtt felmutatja életművének egyik legszebb ékkövét, mely számos műfajt egyesít magában, s amelyet legtalálhatóbb megjelöléssel – Szabó Zoltán nyomán – *szerelemes földrajznak* minősíthetünk... A szűkebb pátriának, a Balaton-felvidéknek valóságos hőskölteménye ez a közel kétszázötven oldalas kötet: hiteles felmérés és áradó líra, szociográfia, néprajz és riport érdekes ötvözete, törölmetszett realitás és az eltűnt álomvilág nyugtalan keresése szellemi aranyfog-

BORBÉLY LÁSZLÓ: BALATONI ÉVTIZEDEK - BERTHA BULCSU NÉLKÜL

latban. Pontos történeti munkának, monográfiának ugyanúgy elfogadható, mint szívvel-vérrel írott vallomásnak. Olyan mű, amely egyszeri és megismételhetetlen tett egy íróember életében.”

Az Új Írás folyóirat 1972-es különszámában a szerző így foglalta össze ezt a művét: „Könyvem irodalmi eszközökkel készült, tehát semmi esetre sem tudományos igényű munka. A számoknál, statisztikai tényeknél mindvégig jobban érdekelt az emberi sorsok, a falusi élet mai drámái, gondjai, örömei. Így a könyv sok pontján már-már regényes rajzolatná válik, de mégsem, hiszen a vízparton élő, valóságos munkás- és parasztemberek a hősei. A táj és az ember arcvonásai összemosódnak könyvemben, a táj is főszereplő, mivel az egész Balaton-felvidék, és a déli part, az emberi élet újkori gyakorlata szerint alakul, változik. A Balaton körül is megtörtént a lakosság életformaváltása. Még néhány év, talán egy évtized, s a falvak új lakói nem emlékeznek már a régi vidéki szokásokra, az élet és a munka történelmi gyakorlatára, a társas együttlétek formáira. A házi készítésű halászszerzők is elkorhadnak, tönkremennek, feledésbe merülnek. A nagy váltás után, az utolsó évpillanatokban jártam be a tóköznyék falvait. A könyv félig a múltat kutatja, félig a jövőt.”

* * *

A vasútállomáson időközben bemondják, hogy „a tapolcai vonat” újfent késik, akárcsak a hetvenes években, kiszámíthatatlanul közlekedik még mindig. Mialatt „sorstársainkkal” várakozunk, arra gondolok, vajon Bertha Bulcsu mit szólna ehhez? Alighanem úgy tenne, ahogyan Hernádi Gyulától hallottam, ha behunyom a szemem, látom is magam előtt: „Bertha Bulcsu megáll terpeszállásban, ránk tűzi világos, vérző tekintetét, és elmondja falhoz vágó, negatív utópiáit. Hogy vége mindennek, mindig vége minden mindennek, hülyék birodalmában teszünk-veszünk, hogy szétrobbannak a szárazföldi hajók, hogy bele kell ereszkedni homlokig a homokba, hogy nincs már selymes hónalj, szerelmes ráció, csak szénné égetett kutyák ugatnak, és elborítja a falakat az ajtónállók orrfacsaró szaga, hogy a fonnyadt, sárga zacskókban sperma helyett tegnapelőtti eszmék gyülekeznek. Kiabál, ordít, tajtékzik, csillapíthatatlan. Aztán hazamegy, és megírja a legjobbak közül való tíz oldalt.”

Témát alighanem gyorsan találna napjainkban is bőséggel.

Májusban lenne nyolcvanéves.

Nemcsak a szenvedélyes igazságkeresése, hanem írásainak a szépsége is kiállta az idő próbáját.

„...mindig magyar érzésem, tiszta szándékaim, lelkiismeretes kötelességtudásom irányítottak”

A cím mondattöredéke Hóman Bálintnak 1946 nyarán, a Népbíráóságok Országos Tanácsához intézett fellebbezéséből származik. Ennek végén, visszatekintve addigi életére, őszintén – s minden bizonnyal már kissé megtörtén, további sorsát is előre érezve – vallotta: „Lehet, hogy közéleti és kormányzati működésem során hibákat és tévedéseket követtem el. Lehet, hogy a nemzetpolitikai irányzat és a kormánypolitika, melyet kultuszpolitikai vonalon követtem, mai szemszögből nézve elhibázottnak és tévesnek látszik, hiszen a politikust csakúgy, mint a hadvezért, a kortárs szemében csak a siker igazolhatja. Emelt fővel és tiszta lelkiismerettel állíthatom azonban, hogy négy évtizedes közhivatali, tanári, tudományos és kormányzati működésem mindig magyar érzésem, tiszta szándékaim, lelkiismeretes kötelességtudásom irányítottak, s minden pozícióban, ahova sorsom állított, mélységes magyar meggyőződéssel igyekeztem népemet s hazámat szolgálni.”

Sorainak papírra vetése után még öt esztendeje maradt hátra. Az egykor ünnepezt és körülrajongott tudósnak és politikusnak csak legádázabb ellenségei – és mai, elvakult bírálói – kívánhatták azt a fél évtizedet, amelyet a kőbányai Gyűjtőfogház „Kisfogházában”, súlyos szívbaja miatt sokszor a rabkórházban, majd 1950 márciusától 1951. június 2-án bekövetkezett haláláig Magyarország akkor leghírhedtebb fegyintézetében, az Államvédelmi Hatóság váci börtönében töltött. A nagydarab, 130 kiló körüli Hóman a gyenge ellátás, betegsége hanyag kezelése és a részbeni gyógyszermegvonás miatt csaknem a felére fogyott. Testileg már félig emberi roncsként, szellemileg viszont – rabtársai emlékezései szerint – még mindig teljes frissességgel várhatta a megváltó halált.

Hosszú út vezetett életének hatvanhatodik évéig, 1951-es elhunytáig, ám még ennél is hosszabb – csaknem hét évtized – 1946-os népbíróági ítéletének a rehabilitálását jelentő felülvizsgálatáig, 2015. március 6-ig.

Tudományos és kulturális közigazgatási pályája

Hóman Bálint 1885. december 29-én született felső középosztálybéli családban, olyan közegben, amely feltétlenül hitt és bízott – a 19. század második felének optimista hangulatát tükrözve – az állandó fejlődésben, a tudomány azt elősegítő erejében. Édesapja, Hóman Ottó a göttingeni egyetemen doktorált kiváló klasszika-filológus, a budapesti tudományegyetem magántanára, a kolozsvári tudományegyetem professzora, később Budapest vidéki tankerület főigazgató, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a középiskolai ügyosztály vezetője volt. Tudósként és köztisztviselőként is az őt aztán mindkét területen felülmúló fia pályáját előlegezte. Édesanyja, Borbála révén pedig egy igencsak befolyásos családdal, a Darányiakkal került kapcsolatba: a legnevesebb magyar földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác

a nagybátyja, a későbbi magyar miniszterelnök, Darányi Kálmán pedig az unokatestvére volt. Az előbbi, édesapja halála után (1903) szinte apjaként segítette őt, utóbbi az egyik legbensőbb barátja lett.

1903-ban érettségizett a VII. kerületi (Barcsay utcai) m. kir. állami főgimnáziumban (1921-től Madách Imre Gimnáziumban), ahol olyan, később komoly karriert befutó osztálytársai voltak, mint Auer Pál, a franciabarát ügyvéd, 1946–1947-ben kisgazdapárti párizsi magyar követ; Bacher(-Bodrogh) Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke; Benedek Marcell, a neves író, irodalomtörténész; Galamb Sándor, korának ismert színházi szakembere vagy Jaschik Álmos, a kiváló képző- és iparművész, valamint pedagógus.

Hóman 1903 és 1907 között végezte a budapesti tudományegyetem latin–magyar szakát, s már elsőéves korától az ország akkor legjelentősebb bibliotékájának, a budapesti Egyetemi Könyvtárnak volt fizetés nélküli díjnoka. Diplomája és középiskolai tanári szakvizsgája megszerzése után is a könyvtár munkatársa maradt. Feladata a rendkívül gazdag anyagot őrző különgyűjtemények kezelése, majd vezetése volt: kitűnő forrásismeretét is itt alapozta meg. Fokozatosan emelkedett a ranglétrán, a könyvtári őr tisztjéig (1914–1922), sőt, többek szerint az 1910-es évek végén – az igazgató Ferenczi Zoltán helyett – gyakorlatilag már ő vezette az intézményt.

Közben a tudományos pályán is töretlenül haladt előre. 1908-ban doktorált (a korabeli szokásoknak megfelelően dolgozata: *A magyar városok az Árpádok korában* meg is jelent), 1916-ban pedig közzétette élete egyik főművét, a mindmáig a szakterület alpmunkájának számító *Magyar pénztörténet 1000–1325* című kötetét. 1917-ben a középkori magyar történet témájában a budapesti tudományegyetem magántanára, 1918-ban az MTA levelező (1929-ben rendes, 1933-ban igazgatósági) tagja lett. 1922 és 1925 között az akkor már Pázmány Péter nevét viselő budapesti tudományegyetemen (a mai ELTÉ-n) az 1526 előtti magyar történelem helyettes, 1925-től 1931-ig nyilvános rendes tanára.

Tudományos előmenetele mellett a kulturális közigazgatásban is magas pozíciókba emelkedett. 1922–1923-ban a Magyar Nemzeti Könyvtárnak (a mai Országos Széchényi Könyvtárnak) a vezetője, majd 1923-tól – kedves tanára, Fejérfpataky László halálát követően – 1932-ig a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. E minőségében Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter egyik fő tanácsadója, közgyűjteményi és egyéb kultúrpolitikai kérdésekben is. Klebelsberg maga is öt szánta utódjának.

Hóman legismertebb alkotása a napjainkban is csak Hóman–Szekfűként emlegetett *Magyar történet* általa írt, Mátyás uralkodásáig terjedő részei 1928 és 1934 között kezdetben nyolc, később öt kötetben, összesen hét kiadásban láttak napvilágot. A mindmáig legegységesebbnek tartott összefoglaló sok megállapítását ugyan árnyalta vagy módosította az idő, ez azonban mit sem von le értékéből: saját korában korszerű, új szemléletű, modern szintézisnek számított. Sok tétele még ma is megállja a helyét, s nemcsak szakmailag nagyszerű mű, hanem közérthető nyelvezete, ragyogó stílusa is kiemeli a magyar históriát áttekintő munkák közül.

Méltán vált tehát annyira népszerűvé, s gyakorolt olyan komoly hatást – máig tartó érvénnyel – a fiatal nemzedék történeti tudatára. A megjelenése idején még baráti kapcsolatban álló, egymástól majd csak az 1930-as évek végén eltávolodó Hóman Bálint és Szekfű Gyula addigi kutatásainak legfontosabb eredményeit összegezték e kötetek. Ha egyéb műveiktől eltekintünk, ezek révén is a 20. század legnagyobb historikusai között lenne a helyük – sőt, sokan őket vélik a legkiválóbbaknak. A korabeli elismerés sem maradt el: az elsőként kapták meg a korszak tudományos érdeméért adható legelőkelőbb elismerését, a Corvin-koszorút (1931) – melynek Hóman később a magasabb fokozatát, a Corvin-láncot is elnyerte (1935) –, ám emellett Hóman számos más kitüntetés és díj birtokosa, sok egyesület és szervezet elnöke vagy vezető tagja volt.

A *Magyar történet* megjelenése után a rendkívüli munkabírású, ám már az 1930-as évek elején is gyakran szívbetegségével bajlódó Hómannak már alig maradt ideje a saját szakmájával törődni, hiszen 1932. október 1-jén politikai szerepet vállalt. Feleségeik révén kerültek baráti kapcsolatba az új miniszterelnökkel, Gömbös Gyulával, aki az akkor alakult kormányába a nagy tekintélyű és a kulturális adminisztrációt is jól ismerő Hómant vallás- és közoktatásügyi miniszternek hívta meg. Hóman azzal a feltétellel fogadta el a felkérést, hogy kizárólag szakpolitikai kérdésekkel kíván foglalkozni. 1938-ig nagyjából így is történt.

Minisztersége, politikai alapelvei

Hóman az első alkalommal 1932. október 1-je és 1938. május 14-e, másodszor 1939. február 16-a és 1942. július 3-a között ült a bársonyszékben – Klebelsberghez hasonlóan kilenc éven keresztül –, közben két hónapon át (1938. május 14. – 1938. július 11.) a tárca nélküli (nemzetnevelésügyi) miniszteri tisztet is betöltötte. Emellett 1932 és 1945 között – itt is Klebelsberg örökébe lépve – a Magyar Történelmi Társulat elnöke, illetve ugyanebben az időszakban Székesfehérvár országgyűlési képviselője volt. A koronázóváros rengeteget köszönhetett neki: gyors fejlődése, illetve az 1938-as Szent István-év több nagy országos rendezvényének ottani rendezése (vitézavatás; a Szent Jobb „hazatérése” – ugyanekkor az Eucharisztikus Világkongresszus zárandoklata Fehérvárra és Prohászka Ottokár újratemetése –; illetve a kihelyezett országgyűlés) jórészt az ő szívós és eredményes lobbi-munkájának eredménye volt.

Hóman szeretni való, kiváló főigazgató és ügyes, sok mindent kiharcoló miniszter volt. Kedélyes, igazi társasági emberként hamar megszerettette magát szinte mindenkivel, értett az emberek nyelvén, közvetlen volt a körülötte lévőkhöz és sohasem érezte a hatalmát. Kissé hiú volt ugyan, de némi joggal, hiszen komoly tudományos és kultúraszervezési érdemeket mutathatott föl. Klebelsberg politikáját részben folytatva, korszerű kultúrpolitikát valósított meg egy korszerűtlen berendezkedésű társadalomban, s tárcája súlyát és szerepét megőrizte – sőt, némileg még

növelte is – a kormányon belül. Ezt nagyban segítette, hogy rendkívüli tekintélynek örvendett a miniszterek körében. Nemcsak természetes alakjával, hanem műveltségével és intelligenciájával is kimagaslott a többnyire szintén képzett miniszterek közül.

Rettentő nehéz körülmények között, a gazdasági világválság kellős közepén vette át a kultuszminisztérium irányítását. Ezután még csaknem négy évbe telt, mire a magyar gazdaság kiheverte a recesszió hatásait. Hóman az állami költségvetés, benne a kulturális kiadások radikális csökkenését belső szervezéssel, a minisztérium adminisztrációjának egyszerűsítésével, a közoktatás és a tudományos élet racionalizálásával igyekezett fékezni. Ezért az országos közgyűjteményeket összefogó Országos Magyar Gyűjteményegyetemet Magyar Nemzeti Múzeummá szervezte át (1934: VIII. tc.); a művészeti élet figyelemmel kísérésére és segítésére megalapította az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsot (1934: IX. tc.); négy felsőoktatási intézményt – a műegyetemet, a soproni bányá- és erdőmérnöki főiskolát, az állatorvosi főiskolát és a budapesti tudományegyetemi közgazdaságtudományi kart – összevonva létrehozta a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet (1934: X. tc.).

A reálgymnáziumok és a reáliskolák megszüntetésével gimnáziumokként egyesítette a középiskolákat (1934: XI. tc.). 1938-ban a líceumokat, illetve az addigi (felső)kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari iskolákat is – a nagyjából a mai szakiskoláknak megfelelő – gyakorlati középiskolai rangra emelte (1938: XIII. tc.), emellett a tanító(nő)képzést is újraszabályozta (1938: XIV. tc.). Közben nyolc tanterületi főigazgatóság fölállításával a közoktatás szakigazgatását is megújította (1935), és 1938-ban kiadta azt a gimnáziumi tantervet, amelyben kiemelt szerepet kaptak a nemzeti tárgyak. Ugyancsak minisztersége első szakaszához köthetők a kulturális külpolitikát meghatározó, a kétoldalú összeköttetések erősítését célzó – „szellemi együttműködésről” szóló – egyezmények megkötése és ratifikálása is. (Magyar–lengyel: 1935. XVII. tc.; magyar–olasz: 1935: XVIII. tc.; magyar–osztrák: 1935: XIX. tc.; magyar–német: 1937: V. tc.; magyar–észt: 1938: XXIII. tc.; magyar–finn: 1938: XXIX. tc.)

Míg Klebelsberg politikájában egyaránt fontos volt a tudománypolitikai reform és az elitképzés, illetve a népiskolai program, Hóman inkább az utóbbira helyezte a hangsúlyt. A felsőoktatásra, a kutatásra és a külföldi magyar intézményhálózatra kevesebb figyelmet fordított. E területeken stagnálás vagy visszalépés volt észlelhető működése alatt, kivéve a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok erőteljesebb magyar támogatását. Tudósként és volt egyetemi tanárként ugyanis egyik legfájóbb – s végül csak a terület-visszacsatolások után, a negyvenes évek elején oldódó – gondja az „értelmiségi túltermelés”, a diplomások politikai szempontból is riasztó és veszélyes munkanélkülisége volt.

Oktatási programjában a „nemzetnevelés” vált kulcskifejezéssé, legalább annyira, mint a klebelsbergi programban a „kultúrfölény” és a „neonacionalizmus” fogalma. Alatta az erkölcs és a jellemnevelés erősítésének szükségességét, a nemzeti tárgyak – a történelem, az irodalom, a földrajz és a néprajz – tanításának elsőségét

UJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

értette. Mindennek érdekében emelte a testnevelési órák számát, és bevezette az osztályfőnöki órákat. Ehhez társult a nemzetiségi iskolákban folyó – már Klebelsberg alatt sem zökkenőmentesen működő – anyanyelvi képzés fokozatos felszámolása és a vegyes tannyelvű iskolatípusra való áttérés is. Hóman ugyan részben folytatta Klebelsbergnek a „nemzeti” középosztály erősítését célzó törekvéseit, ám a művelődés demokratizálásának, az alulról jött „népi tehetségek” felkarolásának és állami támogatásának is szószólója volt. Igaz, inkább csak a harmincas évek végétől. És elsősorban olyan módon, hogy a zsidótörvények következtében megüresedett értelmiségi állásokban kívánt minél több, parasztságból származó fiatalot elhelyezni. Ugyanakkor többször is leszögezte: a diplomás munkanélküliséget nem szabad pusztán a zsidóság túlzott érvényesülési lehetőségeiben keresni és ezért a zsidóságot felelőssé tenni. A középosztály paraszti rétegekből való felfrissítése mellett – sok kortársához hasonlóan – erősen szorgalmazta az értelmiségi fiatalok gazdasági pályák felé terelését is.

Az alsóbb néprétegek felemelése érdekében már 1935-ben újraindította Klebelsberg népiskolai programját, amelynek keretében 1940-ig több mint 2000 új tantermet és tanítói lakást létesítettek. 1937-ben – a „szigorú tehetségszelekció” szellemében – Horthy Miklós ösztöndíjat alapított, mellyel évente ezer „szegény sorsú, szorgalmas és nemzethű” felső középiskolás, egyetemista és gyakornok tanulmányait segítette. 1939-től támogatta a Bolyai (1942-től Gyöffy) Kollégiumot – a népi kollégiumi rendszer első intézményét –, majd 1941-ben felállította az Országos Tehetségkutató Intézet Bizottságát, melynek célja évente 500–600 szegény sorsú gyermek középiskolai tanulmányainak a támogatása volt.

Hóman a korszak eszmei törekvéseinek három „nagy gondolatát” tartotta tudományos és kultuszminiszteri munkásságában a legfontosabbnak. A „spirituális világfelfogást”, mely szerint „az emberi társadalomban és történeti fejlődésében a primer alkotótényezők mégis a szellemiek, a lelkiek”. (Hóman történetírásában is sokszor hangoztatta a „szellemtörténeti” szemléletet, ugyanakkor a korai magyar gazdasági fejlődés alapos feltárásával az anyagi tényezők fontosságára is állandóan figyelmeztetett.) Másrészt a szintézisre való törekvést, hiszen a „tudomány éppen úgy, mint a politika felismeri, hogy a dolgok nagyobb egységekben függnek össze, hogy a nemzeti élet egységében minden összefügg, hogy a kultúra és tudomány világa is csak része ennek az egységnek”. (Ezt a tendenciát igazolja, hogy a húszas évek végétől sorra jelentek meg a nemzeti tudománysszakok legfrissebb kutatási eredményeit összegző nagy szintézisek: a *Magyar történet* mellett a magyar néprajzról, földrajzról, művelődéstörténetről szóló, többszerzős művek, az egyszerűs magyar irodalomtörténetek stb.) Harmadrészt pedig a szakszerűséget, azaz az egyes tudományokban folyó részletkutatások fontosságát, illetve – kultúrpolitikusként – a szakismeret-oktatás jelentőségét.

Művészeti kérdésekbe alig-alig szólt bele. E tekintetben megengedő volt: nem kívánta szabályozni és túrt, tiltott és támogatott kategóriákba szorítani az egyes művészeti ágakat vagy irányzatokat és szereplőket. A maga ízlését nem akarta ráerőltetni.

tetni a nagyközönségre. Képes volt ellenben arra, hogy olyan célokat pártfogoljon, amelyek az ő világától fényévnyi távolságra vannak.

Hóman sohasem hivatkozott fasiszta vagy nemzetiszocialista eszmékre. Ugyanakkor többször kritizálta a német belpolitikai berendezkedést, a náci faj- és nemzetszemléletet, illetve kisebbségpolitikát. Kétségtelen viszont, hogy a Német Birodalom rendkívüli megerősödésétől, 1938-tól – részben a fenyegetettség-érzés miatt is – a jobboldali radikális eszmék hatását a fokozatos jobbra tolódással igyekezett ellensúlyozni. Mindaddig tartotta magát 1932-es kéréséhez, ígéretéhez, hogy csak szakpolitikával fog foglalkozni. 1938 februárjának elején azonban a kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja) pártvezér-helyettesévé választották, ezzel a miniszterelnök – unokatestvére, egyben legjobb barátja, Darányi Kálmán – helyettese lett. Darányinak már korábban is számos tanácsot adott, ekkortól azonban már „hivatalosan” és teljes felelősséggel tette ezt.

A nagypolitikába kerülve mindinkább jobbra és a németbarátság irányába tolódott, a külpolitikai alapú német–magyar sorsközösség nagyhatalmú hirdetőjeként tartották számon. Ez a németbarátság azonban kizárólag külpolitikai színezetű volt, mivel belpolitikai tekintetben határozottan elutasította a német példa követését. A revízió egész korszakot jellemző, szinte kizárólagos politikai törekvése, valamint Közép-Kelet Európa 1938–1941 közötti, teljes átalakulása – és az ebből adódó geopolitikai érvek – nyomán Hóman meggyőződésévé vált, hogy Magyarországnak két rossz: a Német Birodalom vagy a Szovjetunió között lehet csak választania, s e kettőből még mindig Németországot tartotta elfogadhatóbbnak. Annak ellenére, hogy tisztában volt vele, a németek világháborús győzelme esetén milyen sors vár a „völkisch Európa” részévé váló Magyarországra.

Politikai értékítéleteiben Hóman többnyire ugyan nem rugaszkodott el a valóságtól, de fejlett valóságérzéke ellenére is többször tévedt zsákutcába. Miközben történészként megmaradt szakmája professzionális művelőjének, akinek a művei ma is valódi értékek, politikusként diszkriminatív lépésekhez, intézkedésekhez is a nevet adta.

Bizonyára a körülményekhez – nem feltétlenül jószántából – igazodó realpolitikusként hitte magát. Abban az értelemben az is volt, hogy a pillanatnyi tények valóban őt igazolták, hiszen a német vezetés alatt álló „Új Európában” Magyarország valóban csak Németország oldalán, vele szoros összhangban és külpolitikai alávetettségében őrizhette meg viszonylagos – az akkori Európában sokak irigylteljes – belpolitikai önállóságát. Mégsem volt azonban realpolitikusként – sőt, éppen a legfontosabb politikai erény hiányzott belőle e tekintetben –, hiszen egyetlen lehetőségben hitt és gondolkodott, nem látta az alternatívát. Sokakkal együtt úgy hitte: a kisebb jelentőségű ügyekben mindig engedni kell a németeknek, azért, hogy a nagyobbakban ellenállhassanak nekik. Tévedését a német megszállás után látta be, amikor a magyar politikai elit tagjai közül egyedül mert tiltakozni a beavatkozás durvasága és magyar nemzeti önérzetet sértő otrombasága ellen. Szovjetellenessége miatt – s azért is, mert pontosan tudta, hogy a kommunisták „halállistáján” szerepel a neve

– azonban még ezután is kitartott a németek mellett. 1945 márciusában is bízott abban, hogy a Balatonnál megállítható a szovjet offenzíva.

Minisztersége második szakaszában, 1939-től a legfontosabb intézkedései a paraszti tehetségek már említett fölemelését, a magyarországi német nemzetiség egyre erőszakosabb kulturális törekvéseinek mérséklését szolgálták, illetve – a két zsidótörvény következtében – a kulturális életben a zsidó származásúak arányszámának visszaszorítását szorgalmazta és hajtotta részben végre. A Hóman tárcájához kapcsolható törvények születtek a művészeti kamarákról (1940: XIX. tc.); régi vágyát megvalósítva a nyolcosztályos népiskoláról (1940: XX. tc.), melyek tervezett általános bevezetéséről végül – a világháború miatt – majd csak 1945-ben, már egy új korszakban született jogszabály; illetve – mivel a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) következtében a Szegedre menekült kolozsvári egyetemet eredeti székhelyén szervezték újjá – a jogilag új, szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem föllállításáról (1940: XXVIII. tc.).

Minisztersége után

Hóman 1942 júliusának elejéig volt miniszter. Szerette a hatalmat, így régóta tervezett lemondása erősen megviselte. Távozásának egyik oka az volt, hogy iskolaügyekben – a túlzó német követelésekkel szembeszállva – több alkalommal is összezördült a Volksbunddal és annak vezetőjével, Franz Basch-sal. Ezután félig-meddig ugyan visszatért a tudományhoz, de országgyűlési képviselőként politikus is maradt. Újabb kötetek, mindenekelőtt egy őstörténeti összefoglalás írását tervezte, emellett a Teleki Pál Tudományos Intézet 1941-ben kinevezett elnökeként a béke-előkészítési munkálatok szakmai megalapozását irányította. A nagy közgyűjteményeket összefogó Magyar Nemzeti Múzeum elnöki pozícióját minisztersége után is megőrizhette, így a legjelentősebb könyvtárak, levéltárak és múzeumok ügyeinek intézésében továbbra is döntő szava volt. Élete legnagyobb politikai ballépéseként székesfehérvári mandátumát a német megszállás, sőt a nyilas hatalomátvétel után is megtartotta. Belépett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségébe, s bár Szálasira nem esküdött föl és a csonka országgyűlésen mondott beszédeiben a nyilas túlkapások ellen is fölemelte a szavát, háború utáni megítélésén ez mit sem változtatott.

Hóman Bálint minden pozíciójában mindig meghallgatta és tolerálta mások véleményét. Soha nem zavarta, ha ellentmondtak neki, nem érdekelte, ha a körülötte dolgozók nem a neki kedves szavakat szajkózták, nem az ő politikai meggyőződését vallották. Mindig kiegyenlítő szerepre törekedett, tudósként és politikusként is. Egyéni tragédiája volt, hogy akkor is ezt tette, amikor már semmilyen szerepet sem szabadott volna vállalnia.

Hóman a szovjetek elől menekülve 1945. március 27-én hagyta el családjával Sopront és az országot. A szépséges ausztriai üdülőhelyig, Bad Aussee-ig jutottak. Itt vették július 2-án őrizetbe az amerikaiak, akik több gyűjtőhelyen keresztül

Salzburgba vitték. November 21-én a magyar háborús bűnösök egyik csoportjával szállították Sopronba, majd másnap Budapestre, ahol szűk két hetet raboskodott az Andrásy út 60.-ban, az egykori nyilas székházból a kommunista Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályának központjává vált épületben, majd innen került a Markó utcai fegyházba. Ügyében azonnal megkezdődtek a kihallgatások, 1946. február 23-ára a Budapesti Népügyészség vádirata is elkészült. Védőjének – mindössze négy nappal perének kezdete előtt, március 14-én – Vészy Mátyást rendelték ki. A liberális eszméket valló, a polgári radikálisokhoz közel álló Vészy politikai elképzelései ugyan fényérvnyire álltak a Hóman által vallottaktól, mégis komolyan vette szerepét: határozottan, erélyesen és ügyesen védte Hómant.

Hóman kizárása a Magyar Tudományos Akadémiáról

Hóman politikai felelősségre vonását megelőzte a Magyar Tudományos Akadémia határozata tagjai közüli kizárásáról. Az Akadémia 1945. március 7. és október 29. közötti elnöke, a Hómannal korábban feszült viszonyban álló Kornis Gyula már az 1945. május végi nagygyűlésen – mindenki által érthetően Hómanra célozva – kijelentette: „Akadémiánktól egyesek valami bűntudatot, mea culpá-t követelnek. Az Akadémia azonban nem érezheti magát valami külön bűnösnek. [...] Vajon tehet-e az Akadémia arról, hogy harminc-egynéhány éves korában megválaszt egy kiváló fiatal történészt, aki azonban később a politika terére lép és szélsőséges jobboldalivá torzul?”

Ekkor már ismert volt a Hómannal 1936-ban, majd 1943-ban is komoly konfliktusba került Moór Gyula 1945. május 20-i, egyes tagok – köztük Hóman – kizárására vonatkozó javaslata. Mivel azonban az Akadémia alapszabályai nem tették lehetővé a kirekesztésüket, az egyébként kiváló jogfilozófus – ám a Hómant gyűlölő és már korábban is igaztalanul támadó – Moór ötlete csak úgy volt megvalósítható, ha módosítják azokat. Miután ez július 20-án megtörtént, a II. osztály ülésén – még ugyanezen a napon – Moór a Hómannal szemben ugyancsak sértett neves középkorász, Váczy Péter, illetve a kriptokommunista kisgazda, az 1947-től a magyar kultúrpolitika szovjetizálását levezénylő Ortutay Gyula támogatásával Hóman eltávolítását kérte az Akadémiáról. A hamis és rosszindulatú indoklás szerint Hóman „[...] a nemzetiszocializmusnak Németországban történt uralomra jutása után szálláscsinálója volt hazánkban a horogkeresztes eszméknek, s hosszú vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatt az ország szellemi életét minden erejével a német érdekek szolgálatába törekedett állítani. Ezáltal egyik legfőbb okozója lett az országot ért történelmi katasztrófának”.

A javaslatot az osztály tíz igen, egy nem és egy érvénytelen, majd az „összes ülés” tíz igen és két nem szavazattal elfogadta. Hómanon kívül – ugyanilyen arányú voksolással – a már a saját korában is nehezen vállalható politikai kijelentéseiről

ismert nemzetközi hírű patológust, Orsós Józsefet, illetve az Akadémia 1936 és 1944 közötti, tudományos érdemekkel nemigen rendelkező elnökét, József (Ágost) királyi főherceget is kizárták a tagok sorából. (Hármuk közül egyedül Hóman ellen folyt népbíróági eljárás: a Nyugatra menekült József főherceg, akárcsak Orsós a Német Szövetségi Köztársaságban éltek 1962-ben bekövetkezett halálukig.) Bár a rendszerváltás idején az Akadémia valamennyi 1949-ben kizárt vagy tanácskozó státusúvá visszaminősített tagjának elégtételt szolgáltatott (többségüknek – köztük a Hóman kizárását kezdeményező, a tagságáról 1948-ban lemondott Kornisnak és az attól 1949-ben megfosztott Moórnak – már csak posztumusz), hármukat nem rehabilitálták. Ennek fő oka az lehetett, hogy kirekesztésükről a tudós testület még 1949-es „gleichschaltolása” előtt, elvileg szabad és autonóm testületként hozta meg a döntését.

Az elsőfokú tárgyalás

A korabeli baloldali sajtóban többnyire csak „fasiszta kultúrhóhérként” jellemzett Hómannal szembeni vádakról első fokon a Budapesti Népbírószágon tárgyaltak. Ezek elsősorban nem a szakpolitikai ténykedését, hanem politikai állásfoglalásait vizsgálták. Roppant ellentmondásos és több mint furcsa volt e helyzet, hiszen Hóman számos korábbi tervét és intézkedését (nyolcosztályos iskola, alulról jövő tehetségek fölemelése stb.) akkor valósították meg, amikor ő már börtönben ült.

1946 márciusában, Hóman perének kezdetekor a „háborús főbűnösök” közül Bárdossy Lászlót, Imrédy Bélát, Baky Lászlót, Endre Lászlót és a Szálasi-kormány több tagját (Szálasi Ferencet, Beregfy Károlyt, Csia Sándort, Gera Józsefet, Kemény Gábort, Szöllősi Jenőt, Vajna Gábort) már halálra ítélték. Többek – így Bárdossy és Imrédy – kivégzésére is sor került már. A perek azonban keserű tapasztalatokat is tartogattak a vádlók számára. A fővádlottak közül az első a tudásában, műveltségében és intellektusában messze a vádlói fölé emelkedő Bárdossy László volt, aki sokszor hozta zavarba a népbírószág tagjait (akárcsak nem sokkal ezután Imrédy Béla is). Nem véletlenül terjedt el akkoriban az a pesti szólás, hogy Major Ákos – Bárdossy perének népbírószági elnöke – egészen ügyesen védekezett Bárdossyval szemben.

Ezen tapasztalatok alapján a későbbi pereket már megfontoltabban készítették elő és átgondoltabban igyekeztek vezetni. Mindezzel együtt nyugodt szívvel kijelenthetjük: az eljárások elsősorban politikai és ideológiai jellegűek voltak, az igazságszolgáltatási szempontok sokszor háttérbe szorultak. Bár kétségtelen, hogy a Népbírószágok működése nemzetközi kötelezettségeken – főképp az 1945 januárjában, Moszkvában aláírt fegyverszüneti megállapodáson – alapult, belpolitikai szerepük ennél sokkal fontosabbnak bizonyult. Ily módon kerülhettek egymás mellé a hazájuk és az emberiség elleni bűntetteket valóban elkövető, fanatikus nyilas miniszterek és funkcionáriusok, illetve a politikával „szükségszerűen” sodródó, Magyarországnak a nemzetiszocialista Német Birodalom melletti kényszerpályáját kétségbevonhatatlan adottságként elfogadó – ezáltal gyakran téves, sőt bűnös határozatokat

hozó vagy egyszerűen csak ezekben segédkező – politikusok és tisztviselők. Pedig már 1945–1946-ban is nyilvánvaló volt, hogy Baky Endre, Beregfy Károly, Csia Sándor, Endre László, Gera József, Kemény Gábor, Szálasi Ferenc, Szöllősi Jenő és Vajna Gábor semmiképpen sem említhető egy lapon Bárdossy Lászlóval, Imrédy Bélával és – különösen nem a nagypolitikában alárendelt szerepet játszó – Hóman Bálinttal.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 25-i, 81/1945. M.E. számú rendelete, annak módosításai, majd törvényerőre emelése (1945. évi VII. tc.) azonban mégis lehetőséget adott erre. Ugyanis olyan „gumijogszabály” jött létre, amelyet tulajdonképpen bárkire lehetett alkalmazni, aki a második világháború idején valamilyen fontosabb hivatali pozíciót töltött be. Eszerint: „Aki a háborúnak Magyarországra való kiterjedését vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezető állásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette, vagy azt megakadályozni nem törekedett, bár erre vezető közhivatali állásánál, politikai, közgazdasági, közéleti szerepénél fogva módja lett volna”, háborús bűncselekményt követett el. Ennek alapján pedig valóban ugyanolyan megítélés alá eshettek a politikai értelemben véve is bűnözőnek tekinthető nyilas főemberek és a kétségtelenül sokat vétkező, ám politikai értelemben bűnözőnek semmiképpen sem tekinthető személyiségek. A cél nyilvánvaló volt: nem csak a második világháború, a német megszállás és a nyilas uralom alatti tisztségviselők, hanem velük együtt az egész ellenforradalmi rendszer elítélése – akár a közelmúlt meghamisítása árán is. A Horthy-korszakkal való teljes leszámolás igénye számtalan korabeli néppügyészi megnyilvánulásban, illetve – elsősorban a kommunista és a polgári radikális sajtóban megjelent – újságcikkben is egyértelműen nyomon követhető. Nem az igazság keresése vált elsődlegessé, hanem az előző rezsim politikájának és ideológiájának teljes elvetése. Bármiféle méltányosságról így nehezen lehetett szó.

Ebben a légkörben zajlott Hóman Bálint népbíróági pere, amelyet kiváló tanulmányban, alaposan – a per anyagának legfontosabb részleteit szó szerint is idézve – ismertetett és elemzett Horváth László Béla (*Sic itur ad astra*, 1993/2–4.). A korabeli közhangulatot – legalábbis a sajtóban – uralók törekvése világos volt: az 1919 és 1944 közötti magyar kultúrpolitika és egy rezsim szégyenpadra állítása. Úgy vélték, erre nagyszerű lehetőséget adhat Hóman Bálint felelőssége vonása.

Hóman perének kezdetekor egyik utódját, a Szálasi idején regnáló – később a nyilasokban mélyen csalódó s pozíciójáról lemondó – Rajniss Ferenc vallás- és közoktatásügyi minisztert már kivégezték. Hóman volt tehát a második kultuszminiszter, aki ellen népbíróági eljárás indult.

Első kihallgatásán és írásbeli vallomásaiban Hóman nagyjából ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint későbbi védekezésében. Részletesen beszámolt életútjáról, elmondta, hogy kezdetben csak szakminiszterként tevékenykedett. Darányi Kálmán miniszterelnöksége idején kezdett el a nagypolitikával foglalkozni. Félig-meddig kényszerből, hiszen a kormányfő nemcsak unokatestvére, hanem egyben legjobb barátja is volt, és rendszeresen kikérte a véleményét bel- és külpolitikai kérdésekben. Hóman elismerte, hogy miniszterként megszavazta az első és a máso-

ÚJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

dik zsidótörvényt, az 1941/42. évi költségvetési vitában pedig benyújtotta „[...] azt a törvényjavaslatot, amely hatályon kívül helyezte az 1895. évi 11. tc-t és az izraelita hitfelekezetet bevett vallásból elismert vallássá nyilvánította”. Ugyanakkor – tette hozzá – a zsidókérdésről vallott felfogásában sohasem a faji szempontok domináltak. Azt is kijelentette, hogy 1944 nyarán az „[...] Auschwitzból, illetőleg Birkenauból származó értesüléseket nem hittem el, nem hittem el a gázkamrákban történő megsemmisítéseket és túlzottnak véltem a jelentést. A jelentést tartalmazó borítékra írott megjegyzésem ezzel a mondattal végződik: »Nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült.«” Az igazságnak megfelelően hangsúlyozta, hogy az üldöztetés idején eljárta annak érdekében, „[...] hogy a magyar kulturális életben működő és érdemeket szerzett összes zsidó művészeket, írókat, tudósokat mentesítsenek minden zsidó intézkedés alól.” Amikor németbarátságáról faggatták, Bárdossy László és Imrédy Béla népbíróság előtti érveléséhez hasonlóan a nyomasztó német gazdasági és politikai befolyásra hivatkozott.

Végül elismerte, hogy – abban a tudatban: szovjet repülőgépek bombázták Kassát – 1941 júniusában megszavazta a Szovjetunióval a hadiállapot beálltáról szóló minisztertanácsi határozatot. A nyilas országgyűlésben betöltött szerepéről pedig azt állította, hogy a parlament ülésein csak néha vett részt, és a Nemzeti Szövetség ülésein többször felszólalt „a nyilas kormány túlkapásai ellen”. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának a jelentése 1945. november 29-én a következőkben összegezte Hóman politikai tevékenységét: „Magatartása a legnagyobb mértékben visszataszító.”

Közben a tanúk meghallgatása is megkezdődött. Jánossy Dénes, a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke és a Magyar Országos Levéltár főigazgatója, Pasteiner Iván, az Egyetemi Könyvtár korábbi vezetője, illetve Paikert Géza vallás- és közoktatásügyi minisztériumi osztálytanácsos egybehangzóan állították: bár Hóman erősen németbarát volt, de mindig meghallgatta és elfogadta mások vele ellentétes álláspontját. Nem politikai szimpátiái, hanem szakmai tudásuk alapján osztályozta munkatársait és beosztottjait. Schiller Rezső, a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági igazgatója közölte: „A zsidó-rendelkezések végrehajtásával kapcsolatban elmondhatom, hogy azokat a Nemzeti Múzeumban lanyhán hajtották végre és Hóman ez ellen soha nem protestált.” Velük szemben Sulyok Dezső – aki egyébként elfogult volt Hómannal szemben – hangsúlyozta, hogy Hómannak „kitűnő kapcsolatai voltak Szálasi Ferencsel, Hubay Kálmánnal”. (Ezt aztán nemcsak az érintett, de szinte valamennyi tanú határozottan cáfolta.) Bassola Zoltán így jellemezte Hómant: „[...] rendkívül nagy tudású, tiszta ítélőképességű, gyors elhatározású ember, akinek egy nagy erény és egy nagy hiba determinálta későbbi pályaalakulását. Az erény: az egyénnel szemben érvényesülő kritika nélküli jóság – a fogyatkozás: a nagyfokú hiúság.”

Hóman 1945. december 13-án véglegesítette a népügyészségnek írott jegyzőkönyv-kiegészítését. Ebben – önmagához következetesen – leszögezte, hogy a magyar külpolitikát „ezer év óta ható geopolitikai és történeti adottságok s az 1920 óta

központi problémának tekintett revíziós törekvéseink” határozták meg. Ezeket „[...] mindvégig, még a bácskai akció [1941. április közepe] alkalmával is békés úton kívántuk megvalósítani s a háborúba csupán kényszerűségből sodródtunk be [1941. július 26-án]. [...] Külpolitikánk német–olasz tájékozódása semmiképpen sem jelentette a diktatórikus és totalitárius parancsuralmi rendszer elfogadását. Ellenkezőleg, a kormányok s jómagam is mereven szembehelyezkedtünk a magyar alkotmány szellemével ellentétes nemzetiszocialista törekvésekkel s az ezek realizálását követelő nyilaskeresztes mozgalommal.” Jegyzőkönyv-kiegészítésében – a tanúvallomásokkal összhangban – még azt is hangsúlyozta: „Közvetlen munkatársaim kiválasztásánál minden politikai előítéllettől mentesen a képességek és arravalóság mérlegelésével jártam el.”

A vádpontok

A budapesti népügyészség 1946. február 23-i vádiratában a Hóman elleni vádpontok egyike sem vonatkozott miniszteri tevékenységére, kizárólag bel- és külpolitikai megnyilatkozásait kifogásolták. Szóvá tették, hogy a Szovjetunióval beállott hadiállapot bejelentésekor, 1941. június 26-án tagja volt a kormánynak. Ugyancsak nehezményezték, hogy a nyilas hatalomátvétel után csatlakozott a megmaradt parlament képviselőinek többségét tömörítő Törvényhozók Nemzeti Szövetségéhez. Ezzel kapcsolatban Hóman megjegyezte: ennek budapesti üléseire nem járt el, és Sopronban is csak egyszer szólalt fel, amikor „[...] tiltakoztam egyes személyek őrizetbe vétele, atrocitások és közigazgatási visszaélések ellen. Mindszenty és Shvoy püspökök letartóztatása volt ennek az oka”.

Számos 1941 és 1944 közötti beszédét is terhelő bizonyítékként idézték. Ezzel szemben Vészy Máttyás, Hóman lelkiismeretes védője bizonyítás-kiegészítési indítványt terjesztett elő. Aláhúzta: 1944. március 19-e után egyedül Hóman Bálintnak volt bátorsága ahhoz – komoly kockázatot vállalva –, hogy igencsak erélyesen tiltakozzon Magyarország német megszállása ellen. Emellett a nyilas hatalomátvétel után a Teleki Pál Tudományos Intézet további irányítását azzal a feltétellel vállalta, ha annak tevékenységébe a politikai vezetés nem szól bele. Igyekezett mindent megtenni azért is, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum kincseit ne szállítsák külföldre. Mindemellett erősen és hathatósan pártfogolta az 1944 késő tavaszán és nyarán a zsidó tudósok és művészek mentesítését, munkatársait pedig sohasem faji szempontok alapján választotta. Vészy és a perben elhangzott többi tanúvallomás, illetve a későbbi emlékezések szerint is Hómannak tudomása volt arról, hogy 1944-ben a Teleki Intézetben illegálisan hamisítottak dokumentumokat. Ezt azonban – bár hatalmában állt volna – nem akadályozta meg.

További – ám nem bizonyított, szinte mindenki által cáfolt – vádpontként szerepelt Hóman ellen, hogy állandó összeköttetésben állt a szélsőjobboddallal és a nyilasokkal. Ennél nyomósabb és valós állítás volt azonban, hogy megszavazta a zsi-

UJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

dótörvényeket. Magát a tényt nem vitatva Hóman megint csak Magyarország kényszerpályájára kerülésére utalt, és kijelentette, hogy a zsidótörvények a velük szemben jóval határozottabb fellépést követelő Német Birodalommal szembeni szükségszerű engedmények voltak. Ő maga is tudta, hogy „nem szabad a nyilasok által követelt faji alapra helyezkedni”.

Emellett még „következtesen népellenes, fasisztabarát működését” vetették a szemére vádlói. Ezt Hóman szintén visszautasította. Beszédeit – gyakran a szövegkörnyezetből kiragadott mondatokkal – citálva a vádirat kiemelte: „[...] állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra, hogy a fasiszta és demokráciaellenes irányzatok elterjesztése és megerősítése végett vagy a faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetőleg ébrentartása céljából a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje.” Ennek kapcsán Hóman külpolitikai irányvonalát is mindenestül elhibázottnak bélyegezték. Hóman megismételte, hogy a harmincas évek végén „Én a nyugattal, nevezetesen az angolokkal való szövetséget teljesen vérszegény gondolatnak tartottam, mert ezek a hatalmak messze vannak tőlünk. Itt csak két hatalom jöhetett számításba, a német és az orosz”.

Mindezeket túl egyéb „gyanúokokat” is megfogalmaztak Hómannal szemben. Ezek közül néhány teljesen alaptalan vagy legalábbis erősen vitatható volt. Például miszerint:

- munkatársait politikai szempontok alapján válogatta;
- tudományos munkásságában politikai felfogását követte (mindkét állításnak éppen az ellenkezője volt igaz);
- Bernhard Rusttal, a Német Birodalom tudományos, nevelési és népoktatási miniszterével barátságot ápolt (egymással csak két alkalommal találkoztak; a hivatalos kulturális kapcsolatokat a valóban barátságba kerülő államtitkáraik – Szily Kálmán és Werner Zschintzsch – útján tartották fenn és intézték);
- a Volksbund vezetőinek folyamatosan engedményeket tett;
- már a Szovjetunió megtámadása előtt hirdette a háború szükségességét;
- Szálasinál a nyilas hatalomátvétel után tisztelegő látogatást tett (utóbbi vádak megint csak légből kapottak voltak).

Voltak olyan „gyanúokok” is, amelyeknek ugyan valós alapjuk volt, ám egy tárgyilagos perben aligha szerepelhettek volna vádpontokként. Többek között azért kárhoztatták, mert:

- 1936-ban a berlini egyetem díszdoktorává avatta (ekkoriban ezt még sok más, a nemzetiszocializmussal egyébként nem igazán szimpatizáló tudóssal is megtették);
- 1936-os németországi tárgyalásairól hazatérve elismerően nyilatkozott Hitlerrel (miközben ebben az időben még számos nyugat-európai politikus is kedvezően vélekedett róla);
- a *Magyar középkor* című, német nyelven kiadott művét – ami a Magyar történet általa írt fejezeteinek kis részben módosított változata volt – Hitlernek is megküldte (mindez kötelező udvariassági gesztusnak tekinthető);

- 1940. december 13-án előadást tartott Berlinben a német–magyar sorsközösségről (önmagában ezt a tényt semmiképpen sem lehetett volna háborús bűncselekményként értékelni);

- helytelenítette a Kállay-kormány kétkulacsos politikáját, és ezért lépett ki a kormányból (valóban így történt, ám nem emiatt vált meg miniszteri bársonyszéktől; amúgy is kérdéses, hogy indokolt-e bárkit is – még oly helytelen – politikai szimpátiáiért elítélni).

Mindezen túl még olyasmiben is Hóman felelősségét firtatták, amelyhez az égvilágon semmi köze nem volt. Kifogásolták ugyanis, hogy a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja, Edmund Veesenmayer 1944. március 19-e után – kultúrattaséja tanácsára – őt jelölte kultuszminiszternek. E vád azért is volt abszurd, mert Hóman azonnal visszautasította az ajánlatot, sőt hangot adott annak, hogy mélyen helyteleníti Magyarország német megszállását. Több más „gyanúokat” is megneveztek még, de az elmondottakból is nyilvánvaló: a népügyészséget nem Hóman politikai felelősségének tisztázása, hanem a korábbi rendszer egészének elítélése – mondjuk ki: a megtorlás szándéka irányította.

A *Népbírószági Közlöny* 1946. március 10-én közölte a Hóman Bálint elleni vádirat kivonatolt változatát, a szenzációhajhász, tartalmában is valótlan, Szálasi kémje volt Hóman Bálint címmel. A népbírószági tárgyalás március 18-án kezdődött, az elsőfokú ítélet kihirdetésére március 23-án került sor. A vád legfontosabb képviselője Katona Jenő politikai ügyész – civilben katolikus újságíró – volt. A per kezdetén Hóman Bálint pontról pontra válaszolt az ellene fölhozott vádpontokra, amelyek többségét visszautasította. Véleményét így összegezte:

„Az egyes vádpontokban inkriminált cselekményekben nem érzem magamat bűnösnek.

Bűnösnek érzem magamat azonban abban, hogy a tudományos pályát odahagyva a miniszterelnök azon biztatására, hogy napi politikával foglalkoznom nem kell, miniszteri tárcát vállaltam, és ezáltal akarva, nem akarva belesodródtam a napi politikába.

Mai tudásommal belátom, hogy tévesen ítélt meg a helyzetet, amikor nem tudtam hinni a németeknek abban a lezüllésében és eljárási módjában, amelyet a magyarokkal szemben később tanúsított. Előző felfogásomat azonban még 1944 elején revideáltam, amikor március 20. után az itt lévő német követhoz megfélelő formában levelet intéztem és abban kifejeztem ezt az álláspontomat [...].”

A tanúvallomások

A tanúk közül – a korábban már említettek mellett – megszólalt a tárgyaláson Bacher-Bodrog Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke, Hóman egykori Barcsay utcai gimnáziumi osztálytársa. Elmondta, hogy Hóman a húszas években sokszor segített neki a numerus clausus törvény mi-

att a felsőoktatásból kiszorult zsidó diákok egyetemi felvételében, illetve 1939 után a Goldmark-teremben helyet kapott zsidó színház működtetésében. 1944-ben, vele egyeztetve sok zsidó tudós és művész mentesítését érte el, és kijelentette előtte: „Endre Lászlót fel kellene kötni.” Bacher-Bodrog felhívta a figyelmet Hóman 1942 körüli szavaira, miszerint „[...] higgyem el neki, nagyon sok mindent csináltak a zsidókkal, de amit nem csináltak, az sokkal nehezebb volt, mert olyan nyomás alatt álltak – és itt Jagowra [Dietrich von Jagow, a Német Birodalom budapesti követe] hivatkozott –, hogy sokkal nehezebb volt azt meg nem csinálni”. Hubay Kálmán, egykori nyilas újságíró és országgyűlési képviselő Sulyok Dezső vallomását cáfolva jelentette ki: nem igaz, hogy Hóman a nyilasokat bármiről is informálta, és arról sem tud, hogy Szálasival bármiféle kapcsolatban állt.

Wertheimer Adolf, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója is kiállt Hóman mellett. Wertheimer 1935-től volt a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet „vezérlőbizottságának” elnöke. Vallomása szerint Hóman miniszterként a Rabbiképző épületének helyreállítására – annak ellenére, hogy a gazdasági világválság következtében még igen rossz helyzetben volt a magyar költségvetés – jelentős összegeket bocsátott rendelkezésükre, amiért aztán a nyilasok keményen támadták. Wertheimer az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke is volt, s ebben a minőségében kapott Hómantól a *Monumenta Judaica* című négykötetes törvénygyűjtemény kiadására államsegélyt. Azt is megemlítette, hogy a közbenjárására Hóman tekintélyes évjáradékot biztosított a vele egyébként rossz viszonyban lévő kiváló történésznek, Marczali Henriknek.

Györke József, a Nemzeti Múzeum főigazgatója úgy vélte, hogy Hómannak szerepe volt abban, hogy 1944 végén a Nemzeti Múzeum legértékesebb kincseit nem szállították el az országból. Deér József, a Teleki Intézet Történettudományi Intézetének igazgatója közölte, hogy az Intézet az üldözöttek megsegítésére hamis dokumentumokat állított elő 1944-ben, s minderről a munkatársai németellenességével is tisztában lévő Hómannak is tudomása volt. Lukinich Imre történészprofesszor állította, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai ELTE) 1943/44. tanévi bölcsészdzékánjaként fölkereste Hómant, hogy a zsidó kollégák érdekében tegyen meg mindent, ami csak lehetséges. Hóman készséggel teljesítette e kérését.

A neves irodalomtörténész és nyelvész, Eckhardt Sándor így emlékezett: „Kulturpolitikai vonalon és tudományos téren ő a német szellem befolyását nem kívánta, és beszélgetéseinkben erről soha nem is volt szó. Tudományos szempontból és a szellemi érintkezések szempontjából vádlott mindenkor határozott magyar nemzeti állásponton volt.” A vele a barátságot 1943-ban megszakító Szekfű Gyula zsidó származású feleségének mentesítése ügyében is közbenjárt, és – Bacher-Bodrog Pál korábbi vallomását megerősítve ezzel – „Endre Lászlót szadista gazembernek nevezte”.

Edmund Veesenmayer elmondta: 1944. március 19-én vagy 20-án meghívta Hóman Bálintot, hogy felkérje a kultusztárca irányítására. „Amennyire visszaemlékszem a dologra, Hóman Bálint ekkor meglehetősen élesen állást foglalt Magyarországnak a németek által történt megszállása ellen, és a felajánlott kultusztárcát

élesen elutasította magától. [...] Arról semmi tudomásom sincs, hogy vádlott március 19-e előtt a német politikai köröket informálta volna a Magyarországon történt dolgokról. [...] Hóman Bálint által hozzám intézett [a megszállás ellen tiltakozó] levélre emlékszem, [...] meglehetősen éles szellemben van megírva, és az akkori viszonyokhoz mérten meglehetősen erős ellenzést, illetőleg óvást jelentett. Én Hóman levelét komolyan vettem, mert politikai körökből ez volt az egyetlen megnyilvánulás, amely a német megszállással szemben világos ellenérzést fejtett ki.”

Tasnádi Nagy András, az országgyűlés képviselőházának 1939 és 1945 közötti elnöke pedig határozottan kijelentette, „[...] hogy vádlott Sopronban a Nemzeti Szövetség egyik ülésén egy hosszú felszólalásban tiltakozott a püspökök elhurcolása és más brutalitások ellen”.

A legnagyobb hatást talán Kelemen Jenőné Waldapfel Eszter vallomása váltotta ki. Ő beszámolt róla, hogy Hóman – zsidó származása ellenére – mindig segítette őt az előrejutásban. „Amikor a bátyámat 1944 végén internálták, az érdekében előbb Endrénél, aztán Jarosznál járt el, azonban sajnos, sikertelenül, és ekkor egészen kétségbeesve panaszkodott arról, hogy teljesen tehetetlenek Endréekkel szemben. [...] amikor fent voltam nála, magam elé tettem a retikülömet, nem akartam, hogy a csillogot lássa rajtam. Beszéd közben azonban valahogy megfeledkeztem róla, levettem a kezemet, és ő ekkor egész felháborodva, magából kikelve azt mondta, hogy vegyem le magamról azt az ocsmányságot, ha arra ránéz, szégyelli a magyarságát.” Hóman többször is mondta neki, hogy „[...] a német ma olyan hatalom, amely sokkal nagyon veszély számunkra, ha ellenségünk, mintha barátunkként lép fel, mert hiszen ha ellenségünk, akkor azonnali megszállás következne be, amivel szemben teljesen tehetetlenek lennénk”.

Kosáry Domokos is mentőtanúként lépett föl, s egészen 2007-ben bekövetkezett haláláig sokszor nyilvánosan is kiállt Hóman mellett. Kosáry szerint Hóman „Nagy katasztrófának, nagy bajnak minősítette a német megszállást. Én közöltem vele, hogy amennyiben bennünket, a Teleki Intézet tisztviselőit katonai szolgálatra behívnak és ez elől kitérni nem tudnánk, átmegyünk az orosz hadsereg oldalára. Vádlott ekkor azt mondta, hogy nem egészen osztozik ebben a felfogásban, mert hiszen mi a németek mellett küzdünk, de mindenesetre tudomásul vette, hogy nekünk ez a felfogásunk, és nem tett lépéseket az én eltávolításom érdekében. [...] Én Hóman Bálintot olyan embernek ismertem meg, aki előtt lehetett németellenes kijelentéseket tenni. [...] A Teleki Intézet németellenes működését egyáltalában nem helytelenítette, sőt bizonyos vonalon az volt a véleménye, hogy a németekkel szemben határozottságot kell mutatni, mert ez talán jobban hat rájuk, mintha egyszerűen lefeküdnénk előttük. [...] Én vádlottat jó magyar embernek tartottam, aki, ezt hozzá kell tennem, téves utakon járt.”

A mentőtanúk vallomásai ellenére a március 21-i tárgyaláson Szekeres Károly népügyész a legsúlyosabb büntetés kiszabását indítványozta. Ezután különös esemény történt. Hóman korábbi barátja és szerzőtársa, az ekkor már „társutas” Szekfű Gyula személyesen ugyan nem jelent meg, de felolvasták Hómanhoz fűződő kapcso-

latáról szóló levelét. A magát makacsul tartó történeti legendákkal szemben Szekfű tárgyilagosan szólt Hómanról, történeti munkásságát nagyra értékelte, és az 1944-es esztendő Hómanjára is rokonszenvvel emlékezett:

„Hóman Bálint nekem egyetemi iskolatársam volt – írta –, és így 40 év óta jó ismerősöm és barátom. [...] tudományos munkásságában semminemű tudományellenes szempontokat nem alkalmazott: sem németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt. Nem számítom irodalmi munkásságnak természetesen a minisztersége alatt tartott különböző beszédeit és értekezéseit, melyekben már gyakran politika érvényesült. De még ebben az időben is politikától sugalmazott történeti áttekintéseiben nem német szellem érvényesült, hanem egyre az olasz és a lengyel szellemiséggel való kapcsolatainkat rajzolta és próbálta a jelenre is alkalmazni.

Énvelem minisztersége alatt igen keveset érintkezett, bizonyára azért, mert tudatában volt politikai nézeteink eltérésének, és a vitát kerülni akarta. Voltak évek minisztersége alatt, mikor egyszer sem beszéltem vele. De 1944. márc. 19. után találkoztam vele, s akkor ő előadta nekem, hogy Veessenmayer felszólításának, hogy miniszterséget vállaljon, nem tett eleget, mert nem helyesli Magyarország német megszállását, és ezt katasztrofálisnak mondotta. Ugyanekkor a zsidóság sorsáról is részvételt beszélt, és közölte velem, hogy lépéseket próbál meg annak érvényesítésére (sic!). Azóta többet nem is láttam.”

Szekfű egyébként – s talán ez is jelképes az egész történetben –, ha akart, akkor se mehetett volna el a tárgyalásra. Bár az ideiglenes kormány már 1945. október 15-én kinevezte moszkvai követté, hosszú betegségét követően éppen azon a napon adta át a Kremlben Molotov szovjet külügyminiszternek a követi megbízólevelét, amikor írásbeli vallomását a Hóman-perben ismertették. Kettejük pályája így vált el végleg egymástól.

Az elsőfokú ítélet

Március 22-én Katona Jenő politikai ügyész mindenben fenntartotta a vádat, Hóman pedig közölte: „Hibásnak és vétkesnek tartja magát, mert odahagyva a tudomány területét a politika útjára lépett. Hibáját azonban a jó szándéka menti. Igazságos ítélet kimondását kéri.”

Hómant a következő napon, március 23-án háborús és népellenes bűntettekben marasztalta el a budapesti népbíróság. A hat népbíróból három tízévi, három pedig életfogytiglani fegyházbüntetés kiszabását javasolta. A tanácsvezető bíró, Gálfalvi István szavazata döntött a szigorúbb felelősségre vonás mellett. Az indokolás hosszan sorolta az enyhítő körülményeket, és ezek alapján tekintett el a legsúlyosabb – a halálos – ítélettől.

Hóman sorsa így megpecsételődött. Az ítélet megállapította:

„A büntetés kiszabásánál a népbíróság enyhítő körülményként mérlegelte vádlott idős korát, betegségét, azt a körülményt, hogy mint történettudós a magyar tudományos életet számos értékes munkával gazdagította, az üldözések alatt az izraelita egyházat – bár kezdeményezője volt az ellene irányuló jogfosztó rendelkezéseknek is –, továbbá több üldözött és baloldali embert támogatott. Nagyfokú enyhítő körülménynek tekintette azt is a népbíróság, hogy Hóman Bálint volt az egyedüli az akkori politikusok, miniszterséget viselt emberek közül, aki a németek 1944. március 19-én történt bevonulása után felemelte a szavát a német megszállás ellen, sőt, levelet intézett a német kormány itteni megbízottjához, Veessenmayer követhoz, amelyben tiltakozott a megszállás ellen.

Ezzel szemben súlyosbító körülményként vette figyelembe a népbíróság a halmozatot és azt a körülményt, hogy neki mint történelemtudósna kivételes tudásánál és intelligenciájánál fogva tisztában kellett volna lennie németbarát politikájának helytelen voltával és a bekövetkező eredményével, ő azonban, ennek ellenére, mindvégig kitartott a német vonal mellett.

Érdekes, a népbíróság előtt egy pszichológiai rejtély áll Hóman Bálint tevékenységével kapcsolatban. Ugyanis az egyik oldalon, kifelé, a legteljesebb németbarátságot, a németek legteljesebb kiszolgálását hirdette, és politikai ténykedése is erre irányult, a másik oldalon pedig nagyon sok embernek segítségére sietett, a hozzá közelállóknak, akik többek között az üldözöttekhez tartoztak, továbbá akik a baloldali gondolat képviselői voltak, semmi tekintetben nem ártott, sőt, maga körül ezeket az embereket meghagyta, és rajtuk minden vonatkozásban segíteni akart.”

A Hómanétól teljesen eltérő politikai nézeteket valló László Géza, a Polgári Demokrata Párt által delegált népbíró különvéleményében kijelentette: „Jóval enyhébb ítéletet [kellett volna] hozni, annál is inkább, mert magyarok oly kevesen vagyunk, és a vádlott egyébként értékes tudományos munkásságát nem nagyon nélkülözhetjük, és a jövőben – évek múltán, a vihar elültével – még hasznunkra fordíthatjuk.”

A fellebbezés

Az ítélet kihirdetése után a népügyész és a védő – hozzá csatlakozva pedig a vádlott – fellebbezést nyújtottak be. Hóman – az írásom elején már idézett sorokon kívül – azt hangoztatta: „A kormányok, amelyeknek 1932 és 1942 közt tagja voltam, nemcsak hogy nem kívánták az országot háborúba sodorni, hanem mindig a legnagyobb következetességgel törekedtek a béke fenntartására s a trianoni Magyarország külpolitikájának központjában álló revíziós igényeinket is kizárólag békés úton kívánták érvényesíteni. [...] E határozathozatalban [a hadiállapot bejelentése a Szovjetunióval] való részvételem mérlegelésénél kérem figyelembe venni, hogy szakminiszterként, akinek feladata nyolc egymást követő kormányban kizárólag a kül-
túrpolitika irányítása volt, külpolitikai kérdésekben sem kompetenciám, sem – még

UJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

sokkal kevésbé – döntő szerepem nem volt. [...] Azzal a váddal szemben, mintha akár a háború fokozottabb mértékben leendő folytatására, akár pedig a faji vagy felekezeti gyűlölet fenntartására izgató beszédekkel igyekeztem volna a közvéleményt befolyásolni, utalok arra, hogy ily szellemű beszédek nem tartottam, és sem a háborús, sem a zsidóellenes propagandában nem vettem részt, noha erre több száz miniszteri és képviselői megnyilatkozásom során bőségesen lett volna alkalmam.”

Védője, Vészy Máttyás fellebbezése többek között kiemelte:

- „Végigvonul a főtárgyalás bizonyítási eredménye szerint is egész munkásságán a mégiscsak tárgyilagosságra törekvő tudós, aki éppen azért maga körül meghagyja azokat, akik a legélesebben szemben állanak azzal a politikával, amelynek ő egyik képviselője. Tény, hogy hosszú ideig nem ártja bele magát a napi politikába, annak a demagóg korteshadjáratnak, amely itt minden humánusmot az emberek lelkeből kiölt, hosszú ideig egyáltalán nem lesz részese, és később is messze elmarad mások féltelenségeitől.”

- 1942-ben, a miniszteri posztról történt lemondásakor „[...] a nemzet legjelentősebb értékállományában, az emberiségben nem süllyedt úgy alá, mint ahogy az az utolsó években bekövetkezett. [...]”

- Szemben állt a fajgyűlölettel, és egy egészen különös megértést tanúsított a baloldali felfogásúakkal szemben. [...]”

- Ha a vádlott politikai működésén végig is vonul annak a látszata, mint aki túlzottan szereti a hatalmat, de ki az a világtörténelem politikusai között, akiben ez ne lenne, de mégis a kevesek közül ő volt az, aki, amikor 1944. március 19. után kormány alakul, amely újra vissza akarja hívni a hatalomra, határozott formában tér ki ettől. [...]”

- A legnagyobb jelentőségű enyhítő körülménynek az ismert Veesenmayer-féle levelet tekintjük.”

A másodfokú eljárás

Talán éppen a védekezés érveinek hatására másodfokon már csak a Szovjetunió elleni hadiállapotot kimondó minisztertanácsi ülésen való részvétellel vádolták Hómant. Az 1946. augusztus 17-i fellebbviteli tárgyaláson a Népbíróságok Országos Tanácsa „szótöbbséggel az elsőfokú ítéletben kiszabott életfogytig tartó fegyházbüntetés mellett határozott”. A hivatkozási alap megint csak a népbíróági törvény nevezetes gumiparagrafusa (a már idézett 11.§. 1. pont) volt. Ennek alapján pedig könnyen megállapíthatták, hogy Hóman „össztevékenysége maradéktalanul megvalósítja a felhívott törvényhelyben szabályozott tényálladékokat” – azaz hogy nem törekedett megakadályozni „Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását”.

„Háborús cél alatt pedig itt azt érti az Országos Tanács – hangzott az indoklásban –, hogy a vádlott egész politikai működését az az irányvonal határozta meg, amely Magyarország fejlődését, belső politikai, gazdasági és kulturális emelkedését,

továbbá mindezek által determinált külpolitikáját nem a népi erők mind fokozottabb érvényesülésében, a politikai, gazdasági és szellemi elnyomás határozott ütemű felszámolásában, a szabadságjogok biztosításában, ezekkel párhuzamosan a nagyhatalmak felé való gravitálásban, hanem abban kereste, hogy évszázados és történelmi fejlődés által rég idejét múlta előjogokat fenntartsa, egészségtelenül konzerváljon olyan társadalmi berendezkedést, amelyen a fejlődés rég túlment és mindennek érdekében hozzákösse az ország sorsát a világ népei ellen merényletre készülő tengelyhatalmakhoz.”

Eltekintve attól, hogy az erős szociális érzékkel rendelkező Hóman nem kívánta a „népi erők” érvényesülésének akadályozását és a társadalmi berendezkedés konzerválását – ellenkezőleg: a paraszti és részben a munkás tehetségek középosztályba emelését sürgette –, az ország „determinált külpolitikája” sem elsősorban miatta – vagy a korszak más kormánytagjainak kívánságára – alakult 1941 nyarára úgy, ahogy. Hanem elsősorban azért, mert:

1. a trianoni békekötés utáni magyar közhangulat a szélsőjobbtól a szélsőbalig a szerződés valamilyen korrekcióját követelte, így a revízió, társadalmi nyomásra is, az 1920-as évek végére nyíltan hirdetett, minden politikai erő által támogatott kormányzati törekvéssé vált.

2. Ehhez viszont az 1930-as évek végétől már kizárólag az Olasz Királyság és a nála nemzetközi téren sokkalta erősebbé vált Német Birodalom nyújthatott – és végül adott is – segítséget.

3. Akkoriban, amikor már az összes környező ország – beleértve a Szovjetuniót is – szövetségese volt a Német Birodalomnak, az az ellen egyedül fellépő Jugoszlávia pedig 1941. április 10-én megszűnt létezni, Magyarország geopolitikai helyzete nem tette lehetővé a különutas politikát. Annál inkább sem, mert a leginkább – hagyományosan, külpolitikai, gazdasági és kulturális szempontból is – a német nyelvterülethez kötődött.

Ezt a korabeli politikai vezetés – bármennyire is kárhozzátjuk őket utólag emiatt –, Hómannal együtt így látta. Teleki Pál 1941. április 3-i öngyilkosságában is döntő szerepet játszott, hogy képtelen volt feloldani azt az ellentmondást, amely a Jugoszláviával nemrég kötött örök barátsági szerződés betartása, a nemzetiszocialista Németországtól való távolságtartás, illetve a magyar társadalom szinte egésze által várt délvidéki revíziós igények kielégítése között feszült.

Hóman Bálint már a harmincas évek második felében, és a negyvenes évek elején is úgy képviselte a kényszerűnek érzett németbarátságot, hogy az semmiképpen se befolyásolja Magyarország belpolitikai függetlenségét. Azt gondolta, hogy az 1939 őszére a két nagyhatalom harapófogójába került Magyarország csak a szovjet vagy a német szövetség közül választhat, s a kettő közül még mindig szerencsésebbnek tartotta az utóbbit. A külpolitikai együttműködés fejében viszont Magyarország belső önállóságának legalább részbeni megőrzésében bízott. Utólag ezért könnyű őt elítélni, a saját korában azonban ez legitim, bár – mint ma már, 1944. március 19-e következményeként tisztán látjuk – végső soron eredménytelen törekvés volt.

Hadiállapot a Szovjetunióval

Hómannak ehhez a gondolatmenetéhez kapcsolódott a Szovjetunió elleni hadba lépés támogatása is. 1941. június 26-án a magyar kormány tagjai kész helyzet elé kerültek, hiszen a katonai válaszcspásról és a hadiállapot beálltának kimondásáról azt követően kellett a rendkívüli minisztertanácsban szavazniuk, hogy Horthy Miklós – államfői jogával élve – már határozott erről. A kabinet végül kisebb vita után osztozott a felelősségben, és jóváhagyta a Kormányzó döntését. Mindezt annak tudatában tette, hogy a honvédelmi miniszter úgy tájékoztatta a minisztereket, hogy szovjet repülők provokátlanul támadást hajtottak végre egy magyar gyorsvonat és Kassa városa ellen. Mint ma már tudjuk: az előbbi akciót bizonyíthatóan, a kassai bombázást pedig valószínűleg eltévedt szovjet gépek hajtották végre.

Mivel – mint azt Hóman perének 2015-ös újratárgyalásakor az ügyész, a védő és a bíró is kifejtette – háborús bűntettet csak szándékosan lehet elkövetni, Hóman 1946-os elítélése jogellenes volt. A szándékosságot ugyanis Hóman és mások esetében sem lehet megállapítani. A Szovjetunió elleni német hadjárat június 22-i megindulása után ugyanis a kormánytagok Bárdossy László ésszerű taktikáját követték. Ennek lényege az volt, hogy a diplomáciai viszony Szovjetunióval való – német nyomásra történt – megszakítása (június 23.) után sem szükséges belépni a háborúba, lehetőleg nem hadviselő félként kell megőrizni az ország fegyveres erejét, amely amúgy sem készült még föl komolyabb hadműveletekre. Egyedül Bartha Károly honvédelmi miniszter osztotta a Honvéd Vezérkar főnökének, Werth Henriknek a véleményét, miszerint Magyarországnak a németek oldalán azonnal be kell kapcsolódnia a harcokba.

Bár a német katonai vezetők többször is jelezték, hogy szívesen vennék Magyarország részvételét a hadjáratban, a magyar kormány kizárólag a határozott német politikai kívánságnak lett volna hajlandó engedni. A magyar honvédség irányítói és a kabinet tagjai közötti ellentétet végül a kassai támadás oldotta föl. Kétségtelen, hogy a háborúba sodródásról hozott döntés Magyarország későbbi sorsára nézve végzetesnek bizonyult, ebben azonban nem elsősorban Hómant vagy a kabinet többi tagját, hanem a Kormányzót terhelte a felelősség. Az ő akarásával csak a kormány lemondásával lehetett volna szembeszegülni, ám Bárdossy – és minden bizonnyal a többi miniszter is – úgy vélte, hogy ez esetben olyanok kerülnének a helyükre, akik teljesen kiszolgáltatják a magyar haderőt a német szövetségeseknek.

Hóman antiszemitizmusa

Hóman antiszemitizmusa már az 1946-os, elsőfokú eljárásban is vádpontként szerepelt, s azóta is gyakran vetik a szemére. Pedig olyan gimnáziumba járt, ahol – az osztályában is – többségben voltak az izraelita diákok, akik egyik vezetőjüként, mintegy osztálybizalmiként tartották őt számon. 1904-ben részt vett a jórészt zsidó

művészekből álló, főleg Lukács György és Benedek Marcell – Hóman gimnáziumi padtársa és akkori legjobb barátja – ismeretségi köréből toborzott, a modern darabokat új felfogásban és közönség szervezési elvekkel játszó, mai szóhasználattal élve „alternatív színház”, az 1908-ig fennálló Thália Társaság szervezésében. (A Társaság tagjai között volt Bánóczi László, Hevesi Sándor, Kodály Zoltán és Balázs Béla is.)

Hóman az 1910-es években is számos zsidóval állt szoros kapcsolatban, és sokkal inkább filo-, mint antiszemitaként viselkedett. Majd csak a sokak által „zsidóuralomnak” tartott Tanácsköztársaság reakciójaként, 1919 után vált a zsidókkal szemben kritikussá, oly sok, korábban teljesen toleráns és befogadó értelmiségi kortársához hasonlóan. Mindnyájan úgy hitték, hogy a gazdasági és a kulturális hatalom részbeni megszerzését követően a zsidóság 1919-ben a politikai hatalmat is megkaparintotta. A friss tapasztalatok és az ezek nyomán túltengő érzelmek miatt azt már nem mérlegelték, hogy a tanácsköztársaság vezetőinek többsége az internacionalizmus jegyében a saját hitét és a zsidóságot is megtagadta.

Hóman zsidóellenessége teljesen más volt, mint amit a holokauszt utáni ismereteink alapján az antiszemitizmusról gondolunk. Szándéka a magyar társadalom többsége által a gazdasági és a kulturális életben túlzottnak vélt zsidó befolyás *részbeni* visszaszorítására irányult, így nem sok köze volt a teljes kirekesztéshez vezető 1944-es – általa is kárhoztatott – zsidóüldözéshez. A nemzetiszocialista fajelméletet amúgy is számos alkalommal bírálta. Antiszemitizmusát ezért leginkább szelektívnek nevezném, amely az asszimiláció – nem a vallási, hanem a magyarsághoz való hasonulás – mélysége szempontjából ítélte meg az egyébként korántsem egységes, társadalmi, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolt zsidóságot. Hóman ezért maga is óvott az általánosítástól, nem csak a zsidóság, hanem a magyarság szempontjából is.

Amúgy is ritkán, sohasem harsányan, a nyilasokat jellemző útszéli propaganda – és semmiképpen sem a német birodalmi faji törvények – szellemében szólt a zsidókérdésről. Nem gondolt erőszakos, súlyos jogfosztást jelentő megoldásra. Ugyanakkor vallotta, hogy a szerinte is szükséges szociálpolitikai intézkedések végrehajtása csak a nagy vagyonok részbeni megadóztatásával lehetséges. Mivel azokat a zsidók – társadalomtörténeti okokra visszavezethetően – lakosságon belüli arányszámukhoz mérten sokszorosan felülreprezentáltak birtokolták, a kisajátítás kétségtelenül érzékenyebben érintette volna őket, mint a keresztény nagytőkét. Hóman azonban a zsidó vagyonok teljes, 1944 tavaszán és nyarán bekövetkezett kisajátítására álmában sem gondolt. Elismerte a zsidók kiváló gazdasági képességeit, sőt, kulturáltságuk magasabb fokát is, egyben kárhoztatta a magyarokat azért, mert nem mennek eleget gazdasági pályára, és nem fordítanak kellő figyelmet gyermekeik nevelésére és művelődésére.

Hóman már a harmincas évek közepétől szorgalmazta az egyetemeken és a főiskolákon a zsidók arányszámának csökkentését, amit részben az egyetemi ifjúsági egyesületek és a szélsőjobboldal nyomásának engedve, az állampolgári jogegyenlőséget sértve hajtott végre. A kiesett zsidók helyébe elsősorban a szegény sorsú, főleg

paraszti tehetségeket kívánta beemelni a felsőoktatásba, majd a szerinte is megújulásra érett középosztályba. Megszavazta az első és a második zsidótörvényt (1938, 1939) is: kormánypárti képviselőként és miniszterként aligha cselekedhetett volna másként. Mindkettőt a németeknek tett kényszerű engedménynek tartotta. Azt gondolta – megint csak tévesen és komoly sérelmeket okozva –, hogy ezzel a német igényeket kielégítik, illetve a kulturális területen az arányszámához képest erősen felülreprezentált zsidóság háttérbe szorításával – úgymond az esélyegyenlőség nevében – a keresztény értelmiséget hozhatják helyzetbe.

Ám ezt követően is következetesen képviselte, hogy a „zsidókérdést” csakis törvényes intézkedésekkel, a magyar gazdaság érdekeit szem előtt tartva, nem drasztikusan és – 1938. márciusi, sokat idézett, és később részben méltatlanul a fejére olvasott szentesi beszéde szerint – „nem bunkóval” szabad megoldani. E tekintetben a mérsékelt politikusok közé tartozott. Esze ágában sem volt túlmenni a törvények szabta kereteken, hitt benne, hogy ezekkel a zsidóságot is megvédhetik a németek által 1942-től egyre erőszakosabban követelt, brutális intézkedésektől. Mint láttuk, népbíróági perében is többen tanúskodtak amellett, hogy a zsidótörvényeket minisztersége után, a Nemzeti Múzeum és a Teleki Intézet elnökeként a lehető legenyhébben hajtotta végre az irányítása alatt álló intézményekben. 1944 tavaszán és kora nyarán pedig sikerrel kezdeményezte számos zsidó tudós és művész mentesítését. A deportáltak sorsáról szóló híreket nem is hitte el és teljesen irracionálisaknak vélte: az auschwitzi jegyzőkönyvek valóságában komolyan kételkedett.

Hóman és a német megszállás

Az 1944. március 19-i megszállás azonban nem csak a zsidók helyzetében bekövetkező változások, a gettósítás, majd a deportálás embertelensége miatt keserítette el. Mélyen csalódott a németekben, s addigi politikai pályáját minden bizonnyal önmagában is felülvizsgálta. Ezért – mint már szó volt róla –, bár szerette a hatalmat, a felkínált kultuszminiszteri tárcát határozottan elutasította, s ő volt az egyetlen a szabadlábbon maradt magyar politikusok közül, aki egy igen erélyes, kemény hangú levélben tiltakozott a megszállás miatt Edmund Veessenmayer teljhatalmú birodalmi megbízottnál és követnél. Ezt a perében is enyhítő körülménynek vették, mint ahogy március 19-e utáni mérséklő szerepét is.

Utóbbira Hóman 1945. május 20-án, még amerikai őrizetbe vétele előtt befejezett följegyzésében (*Magyarország szerepe a világháborúban*) és az igazságnak megfelelően így emlékezett: „[...] több ízben közbenjártam, mint képviselő s a magyar tudományos élet egyik vezető egyénisége a német befolyásra kiadott sérelmes intézkedések módosítása, különösen a közigazgatási és egyházi sérelmek orvoslása, a zsidósággal szemben alkalmazott embertelen üldözési módszerek megszüntetése s a keresztény hitű, valamint a magyar tudomány, művészet, irodalom terén érdemeket szerzett zsidóknak mentesítése ügyében.” Ugyancsak kulcsszerepe volt abban,

hogyan Székesfehérvár és Fejér megye 1944. április végén kinevezett szélsőjobboldali, végletesen antiszemita főispánját, Toldy Árpádot – négy és fél hónapnyi, áldatlan tevékenysége után – megfosszák tisztségétől.

Hóman ez irányú ténykedése feltétlenül és egyértelműen pozitívan értékelendő. Ugyanakkor kétségtelen, hogy székesfehérvári mandátumának megtartása – az általa is elítélt német megszállás, sőt, a nyilas hatalomátvétel után – óriási politikai hiba volt. Még akkor is, ha a parlament munkájában alig vett részt, ritka felszólalásaiban fölhevítette a figyelmet a túlkapásokra, melyeket igyekezett megakadályozni. Bár tekintélyét és széles körű összeköttetéseit jó célok szolgálatába állította, 1944 márciusának, majd különösen októberének közepétől mégiscsak olyasmire adta a nevét, amitől egyébként részben maga is irtózott. Végzetes ballépését később már ő is belátta.

A börtönben

Hóman az első fokú ítélet kihirdetése után a kőbányai gyűjtőfogházba került. A Képes Figyelő című hetilap elégedetten számolt be róla, hogy „felére fogyva udvarias fürgeséggel igyekszik megnyerni az örök szimpátiáját”. Azon is gyakran élcelődött a baloldali sajtó, hogy a súlyos szívbeteg Hóman milyen gyakran fordul meg a rabkórházban, ahol egy „elfogulatlan” újságíró szerint úgy élt, „mintha a soproni Lővérekben vagy a mecseki Kikelet-szállodában” lenne. Persze rögtön figyelmeztettek az éberség fontosságára, hiszen mégiscsak tűrhetetlen volt, hogy a „demokrácia ez elsőrendű ellenségei [...] olyan ellátásban részesülnek, amelyben a becsületesen dolgozó tömegeknek nincs részük”. Mindeközben a kommunista zsurnaliszták híradásai alapján paradicsomi körülmények közé került Hóman állapota egyre romlott. Megrázó olvasmány börtönből írt leveleinek sora, amelyekből kiderül, hogy állandóan reménykedett: engedik dolgozni, papírhoz és írószerhez juthat, hogy tervezett magyar östörténeti szintézisét megírhasa. Néha lehetőséget is kapott erre, amit aztán hamarosan ismét megvontak tőle – míg végül ez a lehetőség teljesen elveszett számára. Felesége és fia már Nyugaton éltek, egyedül nővére látogatta a fegyházban, amíg ez lehetséges volt.

1950 márciusában a politikai rabokat a Gyűjtőből átszállították Vácra, az Államvédelmi Hatóság leghírhedtebb börtönébe. Hóman Bálintot sok-sok megaláztatás után 1951. június 2-án itt érte a megváltó halál. Erről csak másfél esztendő múltán értesítették testvérét. A végtisztességet is megtagadva tőle, jeltelen sírba temették. Dávid Ibolya igazságügyi miniszter 1999-es, az Igazságügyi Orvosszakértői Intézetnek adott megbízása alapján Susa Éva igazságügyi antropológus vezetésével 2000-ben a váci rabtemetőt is feltárták, és minden kétséget kizáróan azonosították Hóman hamvait. Ugyanebben az esztendőben, október 13-án Tasson, a református temetőben, a Darányi-család kriptájában, katolikus szertartás szerint helyezték végső nyugalomra. Igaza lett az egykori barátinak, az 1948 óta az Amerikai Egyesült Államokban élő Thienemann Tivadarnak, aki 1984-ben – amikor még gondolni sem

lehetett erre – mindezt megjósolta: „Tudom és hiszem, hogy lesz majd valaki, majd ha kétezer x-t írnak dátumnak, aki exhumálni fogja Hóman Bálint hamvait és méltó síremléket állít annak, aki Szekfűvel együtt minden időkre tudatossá tette a nemzet történeti önismeretét.” Utóbbi tény, azaz a *Magyar történet* elismerését jelentette, hogy 2008-ban Magyar Örökség Díjban részesítették a két szerző nagyszerű munkáját.

Hóman rehabilitálása

Varga István ügyvéd – 1994 és 2002 között az MDF, 2010-től 2014-ig a Fidesz országgyűlési képviselője – már 1995 novemberében interpellációt nyújtott be Vastagh Pál igazságügyi miniszternek annak érdekében, hogy feltárják Hóman sírhelyét és rehabilitálják őt. Vastagh erre azt válaszolta, hogy nem tartja elképzelhetőnek a népbírói ítélet felülvizsgálatát. 2001-ben Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia Hóman életútját korábban is kutató és méltató elnöke – aki Hóman újratemetésén is részt vett – jogi szakvéleményt kért Király Tibortól. A neves jogászprofesszor a köztársasági elnökhöz címzett kegyelmi kérvény kezdeményezésére tett javaslatot, melynek esetleges elfogadása után lehetőség lett volna Hóman posztumusz visszavételére az Akadémia tagjai közé.

Hóman fia, ifj. Hóman Bálint 1994-ben ugyan kísérletet tett édesapja perének újrafelvételére, ám ezt 2002 januárjában a Fővárosi Bíróság elutasította, azzal az indokkal, hogy a leszármazott egyetlen olyan okot sem tudott megjelölni, amely a korabeli ítélet újratárgyalását indokolná. Ifj. Hóman halála után – egy Varga István kezdeményezte 2014-es törvénymódosítás alapján, mely oldalági rokonokat is feljogosított erre – Harmath Kálmán beadványa nyomán vált lehetővé a perújrafelvétel, melynek első tárgyalására 2014 októberében került sor. Ekkor fogalmazták meg azokat a kérdéseket, amelyek az 1946-os másodfokú eljárás egyetlen vádpontjára, a Szovjetunió elleni hadiállapot deklarálásában Hóman szerepére vonatkoztak.

A szakvélemény elkészítésére e sorok íróját kérték föl. Nem volt nehéz dolgom a tekintetben, hogy bizonyítsam: Magyarország Szovjetunióval szembeni hadba lépését – a kormány politikáját e tekintetben mindenben követő – Hómannak eszé ágában sem lett volna szorgalmaznia, ha nem kap olyan tájékoztatást a miniszterelnöki mellett a külügyminiszeri pozíciót is betöltő Bárdossy Lászlótól, illetve a honvédelmi minisztertől, Bartha Károlytól, hogy a Kassa elleni bombázást egyértelműen szovjet gépek hajtották végre.

A perújrafelvétel második napján, 2015. február 27-én hallgatták meg szakértői véleményemet – melyben röviden összefoglaltam a 60 sűrű oldalon sorakoztatott érveimet –, illetve az ügyész és a védő (Varga István) perbeszédét. Egy héttel később, 2015. március 6-án a Fővárosi Törvényszék elsőfokú, jogerős döntésében bűncselekmény hiányában felmentette Hóman Bálint egykori vallás- és közoktatásügyi minisztert a háborús bűntett vádja alól, s hatályon kívül helyezte az ellene 1946-ban meghozott népbírói ítéletet. Horváth Zsolt bíró hangsúlyozta, hogy a tényállás

alapján döntött, s egyáltalán nem szeretne a történészi vitákba beleszólni. Érvelését azóta senki sem vitatta, hiszen Hóman háborús büntette az 1946-os érvekkel sem volt – napjainkban pedig különösen nem – igazolható.

Ugyanakkor rögtön hallatszottak olyan hangok is, amelyek az 1946-os népbíróági eljárás okfejtésénél is tovább mentek Hóman megbélyegzésében. Közülük a legmarkánsabban Révész Sándor újságíró nyilvánított véleményt. Kijelentette, hogy „[...] Hóman Bálintot a bíróság rehabilitálhatja, az élet soha. Tudniillik sokkal többet tett ő honfitársai haláláért, mint életéért”. Ezért szerinte Hóman becsületét „csak a náci birodalom, Hitler, a nyilasok és a tömeggyilkosok becsületével együtt lehet” visszaállítani. Révész Hómant a németbarátsága mellett antiszemita, „idegenellenes” nézetei miatt, illetve azért kárhoztatta, mert „a nyilasokkal bezárólag a legutolsó pillanatig mindenki mellé odaállt, aki kitartott Hitler mellett”. Érvekkel nem alátámasztott, ám többek által osztott markáns minősítését mindenképpen árnyalni szükséges, hiszen – ahogy arra Kosáry Domokos számos alkalommal fölhívta a figyelmet – már 1946-ban is hiba volt Hómant olyan tömeggyilkosokkal együtt emlegetni, akik valóban háborús bűnöket követtek el. Manapság ez még kevésbé indokolt.

Ennek ellenére hasonló vélemények nyilván a továbbiakban is napvilágot látnak majd. Mint ahogy legutóbb Nyerges Andrásnak 2015. április 10-én, az Élet és Irodalomban megjelent, teljesen egyoldalúan válogatott, kiragadott idézetekkel ellátott publicisztikája is bizonyítja, amelyet számos más, Hóman egyéb írásaiból szemezgetett válogatással könnyen lehet cáfolni.

Ugyanígy veszélyesek azonban azok az ellentétes és ugyancsak meggondolatlan értékelések, amelyek Hómant – miközben ő maga is elismerte politikai felelősségét, ám vitatta bűnösségét – minden ellene fölhozott, részben jogos vád alól fölmentik, és szinte félistenként méltatják. Valószínűleg ő maga tiltakozna ez ellen a leginkább. Hiszen esendő és érző emberként számos hibát vétett, ám a zsidó honfitársaival szemben 1944-ben elkövetett büntetteket – amelyeknek végső következményeivel tisztában sem volt – ugyanúgy fájlalta, mint a magyar szegényparasztság társadalom peremére (vagy az alá) szorítottságát.

Sajnos, nem az árnyalt megközelítések, hanem a határozott, fekete-fehér ítéletek korát éljük. A politikailag korrekt és az azt elítélő magatartás is mindenben egyértelmű minősítést eredményez. Olyan esetekben – mint például Hómanéban – is, amikor erre nincsen lehetőség, józan ésszel fölösleges erre vállalkozni. Hiszen Hóman történelmi felelőssége kétségtelen, bűnössége ugyanakkor bajosan igazolható. Rehabilitációja ezért régi adóssága volt a magyar közéletnek. Ugyanakkor ennek bekövetkezte semmiképpen sem jelentheti azt, hogy igazat adunk azoknak, akik Hóman sokszor vitatható politikai állásfoglalásait mindenben védik.

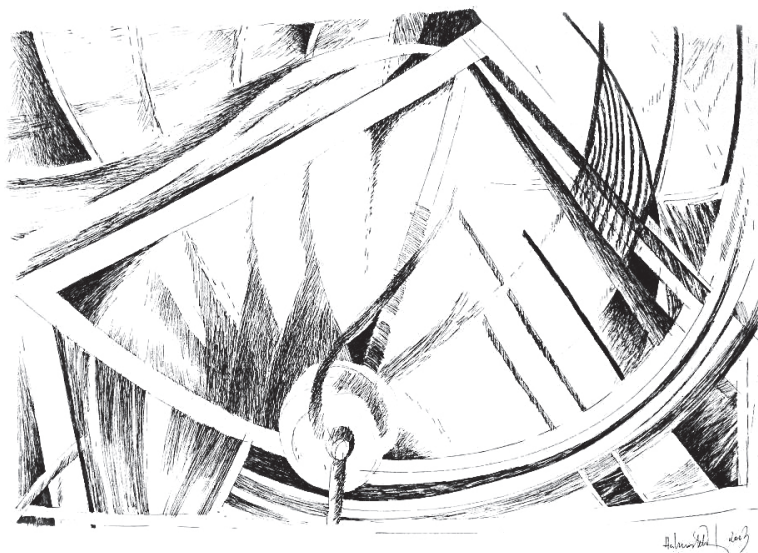
Teljesen más azonban a helyzet egyértelműen pozitívnak mondható tudományos értékelése tekintetében. Bár a Nyerges András elveit valló tollforgatók őszinte meggyőződéssel – ám Hóman műveinek alaposabb ismerete nélkül – állítják, hogy Hóman a fajelméletet képviselte történetírásában, mindez egyáltalán nem állja meg

UJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

a helyét. Ugyanilyen visszatetsző, hogy ennek kapcsán a két világháború közötti „fajvédelem” kifejezést a szó mai értelmében használják. Ez ugyanis egészen mást, általában a magyarság védelmét jelentette a két világháború között. Ezzel valószínűleg a fajvédelmet sokakkal szemben állandó vádpontként alkalmazó szerzők is tisztában vannak (ha pedig nem, csak szánakozni lehet rajtuk, hogy az akkori fogalmak mai értelmével – szélsőjobboldali ellenfeleikhez hasonlóan – nincsenek tisztában).

Az utóbbi években több kezdeményezés szorgalmazta, hogy Hóman Bálint akadémiai tagságát állítsák vissza. Bár tudományos érdemeit ma már kevesen, csak elszánt támadói vitatják, erre mindeddig azért nem volt mód, mivel az ellene hozott jogerős népbírói ítélet érvényben maradt, büntetett előélettel pedig – teljesen érthetően – senki sem lehet az Akadémia tagja. Miután azonban felmentették, lehetőség nyílik akadémiai rehabilitálására is. Számosan úgy érvelnek: ha 1990-ben az akkori elnök, Kosáry Domokos – egyébként bölcsen és megfontoltan – kijelentette, hogy az Akadémián nem lesz boszorkányüldözés, s emiatt a pártállambeli politikai érdemeik jutalmaként az akadémikusok közé kerültek nem távolították el, éppen ideje lenne, hogy a 20. század egyik legnagyobb magyar historikusát visszavegyék a testületbe.

Hóman politikai működésének értékeléséről hosszan vitatkozhatnak még a történészek, ám őt nem kultuszminiszteri vagy kormánypárti képviselői tevékenységéért, hanem nemzetközileg is (el)ismert tudományos tevékenységéért választotta tagjának a tudós testület. S ha politikusként vétkezett is, az egyik legkiválóbb magyar középkorászaként mindig is a legnagyobb történészeink között fogjuk őt emlegetni.

Zárt és nyitott ablakok (tusrajz)

Domokos Géza¹ impozáns életműve *a történelem része és befejezetlen múlt*, tehát a jelen problematikája is. Történelem, mert 1990-ben egy nagy világtörténelmi korszak lezárult, és vizsgálata, mondhatni teljes egészében a történettudomány illetékességi körébe került. Befejezetlen múlt, mert az új korszak ugyan kétségtelenül megkezdődött, de útiránya két évtized elteltével is még jogos aggodalmak tárgya, és befejezetlen, mert noha már új évjáratok is színre léptek, a jövőt formáló cselekvés színterein ma még a szereplők életkorától csaknem függetlenül a meghaladandó múlttal való kontinuitás látszik erősebbnek.

Ha Domokos Gézáról van szó, lehet és kell beszélni többek közt az íróról, az újságíróról, a műfordítóról, a szerkesztőről, én azonban most olyan alapvetően személyes benyomásokat és emléktöredékeket igyekszem felvillantani és összegezni, amelyek a romániai magyar közösség érdekében kifejtett közéleti, vagy az ő esetében úgy is fogalmazhatok: hivatali tevékenységét jellemezhetik.

Ha megpróbálom meghatározni, hogy miben foglalható össze ebből a szempontból Domokos életművének a jelentősége mintegy definíciószerű megfogalmazásban, valami ilyesmit mondhatnék: megtalálta és következetesen alkalmazta a – diszpreferált nemzeti/nemzetiségi, elsősorban persze romániai magyar – kultúra túlélésének technikáját egy totalitárius és alapvetően kultúraellenes korszakban, a kultúraművelés, az irodalom és művészet, a tudományművelés és -népszerűsítés lehetőségének megteremtésével és széles körű eszköztárának kimunkálásával. Munkásságával a kultúrateremtés feltételeit biztosította egy olyan korban, amelyben a politikai cselekvésnek rendszerszerű tere nem létezett. A közügyeket csak kerülő utakon, pillanatnyi helyzetek, átmeneti hatalmi rések okos kihasználásával és általában a valódi célok elhallgatásával/elrejtésével lehetett képviselni.

A körülmények szinte csak egy pillanatig tartó szerencsés együttállása révén Romániában 1970-től kezdődően a könyvkiadásban mindazon értékek számos eleme nyíltan megjelenhetett, amelyeket az élet más területein legfeljebb csak konspiratív összekacsintással lehetett képviselni. A szellem karbantartása és egy jobb, szabadabb korszak számára való átmentése, gondozása és felkészítése ily módon vált lehetségessé, és ennek a lehetőségnek a fenntartásában Domokos Géza két nehéz évtizeden keresztül kulcsszerepet töltött be, mert rendelkezett az ehhez elengedhetetlen morális tartással, ritka képességekkel és életútjában is megjelenő személyi adottságokkal.

Hatalmas teljesítmény ez.

Az a küldetés, amelyet a Kriterion Kiadó Domokos Géza irányításával és égisze alatt vállalt és teljesített, teljes szellemi nyitottságot feltételezett a nyugati szellem régi és új, hagyományos és kísérleti, világnézeti sokszínű produktumai irányában, és mindezt egy bezárkózó, a Nyugattal szemben hagyományosan, és az aktuális körülmények folytán különösen is gyanakvó, sőt ellenséges, a nyugati, így az erdélyi ember számára is teljesen idegen kommunikációs térben mozgó hatalmi és emberi közegben. Domokos teljesítménye e tekintetben akár modellszerűnek is nevezhető. A kiadó révén a szellemi alkotás olyan széles spektrumát volt képes átfogni és meg-

szólatatni, ami ma kulturális tekintetben a nemzeti minimum részét kellene képezze, ha például nálunk lehetne ilyenről beszélni. Más szavakkal: nemcsak új és régi, hagyományos és kísérleti, népi és urbánus, hanem a baloldalitól a liberálisokon keresztül a konzervatív értékek képviselői egyaránt helyet kaphattak abban a rendkívül gazdag kiadói programban, amelynek legfőbb és mással nem helyettesíthető őre maga Domokos Géza volt. Ha így volt, feltehetjük a kérdést: tényleg kultúraellenes volt az a korszak? Igen! Rendszerszerűen és alapvetően az volt, de mint minden emberi mű ez is tökéletlen, és mint Bibó István baráti körben szellemesen megjegyezte, a kontraszelekciónak is vannak hibái, a rendszer logikájával szemben sok minden jó is létrejöhett, illetve átmentődhett. És persze, a cenzoroknak meg a politikai rendőrségnek is küzdelmes volt az élete. Ezen túl pedig az is igaz, hogy a börtönben, ha nem saját hibánkból kerültünk oda, könnyebb egyetértésre jutni, mint a szabad levegőn.

A román–magyar viszony delikát kérdései és azoknak a román kommunista párt nevű alakzat napi taktikájában való lecsapódásai ezen a terepen további, nem bennfentes számára elháríthatatlannak tűnő akadályokat képeztek. Domokos Géza azonban ezeket a helyzeteket is nemegyszer az alapcélok javára tudta fordítani. Voltak persze állandóbb, illetve alkalmi segítőtársai széles körben, az oroszlárnész azonban általában, ha éppen nem mindig, neki jutott az egész korszakban. Mind-eközben pedig, legalábbis amennyire én tudom, elvtelen kompromisszumokat soha nem kötött. Az ilyen magatartásban, az így meghozott elkerülhetetlen kompromisszumokban találkozik és kerülhet kivételes egyéniségek révén, mint amilyen ő is volt, harmóniába a köz- és a magánérkölc.

Hasonlóan látta ezt az egyik harcostárs, Gáll Ernő is, aki az 1988. február 20-án Domokos Gézával folytatott hosszabb eszmecsereéről beszámolva a következőképpen jellemzi beszélgetőpartnerét: „Ő [...] remekül tartja magát, gyakori konfrontációi során pedig önérzetesen, elvi alapon érvel, támad. Nem tesz ígéreteket, koncessziókat. Őbenne nagyszerű ötvözetben egyesül a bátorság és a bölcsesség, a valóságérzék és az elvszerűség, a rugalmas politikus és az erkölcsi lény.”²

E hatalmas munkásság áttekintése nem tisztem, csupán egyetlen, véletlenül éppen a napokban elérem került példával szeretném érzékeltetni azt, hogyan működött és hogyan hozott sokszor korszakos eredményeket Domokos Géza módszere a román nacionalista diktatúra körülményei közt. Éppen erről vall egy friss interjúban néhány szikár szóval Kallós Zoltán, amikor a következő kérdést teszik neki föl:

„– Soha nem sikerült eltántorítania önt a küldetésétől a Szekuritáténak vagy egyéb hatóságoknak?

– Soha. Egyszer Bákóban például Domokos Gézával volt szerencsém: kötöttem egy szerződést a Kriterion Kiadóval, amelynek értelmében új kötetre gyűjtöttem anyagot, s ezt minden évben megújították. Ez többször jó mentségnek bizonyult.”³

Szinte magától értetődő, hogy 1989 végén, amikor a román kommunista diktatúra kártyavárként összeomlott, abban a váratlan pillanatban, amire nem lehetett felkészülni, Domokos Gézát a romániai magyarság politikai megszerveződésének

élén találjuk. A romániai magyar érdekek érvényesítéséért folyó harc legfontosabb színtere ekkor a kommunista párt kamarilláiból a szabad választásokat követően a román parlamentbe tevődött át, ahol a Domokos Géza vezette RMDSZ egymillió szavazattal a parlamenti mandátumok valamivel több, mint 10%-át szerezte meg.

Személyesen ebben az időben ismerkedtem meg Domokos Gézával, az Antall-kormány Miniszterelnöki Hivatalának határon túli magyar kapcsolatokért felelős politikai államtitkáráként.

Domokos 1993-ig vezette a Romániai Magyar Demokrata Szövetséget. Erre emlékezve három szempontot szeretnék kiemelni. Az 1990 utáni világhelyzetben folytatandó romániai magyar politizálás alapkérdései – részben egymással versengő politikai irányzatokat is életre hívva – már a kezdeteknél felmerültek.

Az egyik ilyen a román politikához való viszony kérdése volt, az, hogy a romániai magyarság létérdekeinek milyen politikai stratégiával és taktikával lehet érvényt szerezni. Leegyszerűsítve ez az autonomisták és a bukaresti központú román politikával való egyezkedők ellentétéként jelent meg a nyilvánosságban.

A másik kérdés Magyarország és a romániai magyarság, illetve a magyarországi pártok és a romániai magyar politikai irányzatok kapcsolatának és e kapcsolat korrekt kezelésének az ügyével függött össze.

Végül a harmadik kérdéskör az 1990-ben lehetőségként megnyílt új világrendről alkotott vízióhoz, illetve ezen keresztül a sajátos közösségi törekvések és célok elérésének nemzetközi összefüggésrendszeréhez kapcsolódott.

Mindezekről Domokos Gézának határozott elképzelései voltak, és bár nem feszültségmentesen, de alapkonceptióban sok közös vonást mutattak az akkori magyar miniszterelnök, Antall József ugyanerről vallott nézeteivel. A kilencvenes évek pártjai közül egyébként az akkori Fideszt érezte a hozzá legközelebb állónak, és jó véleménye volt elsősorban Annus József és Kósa Ferenc révén az MSZP kisebbségpolitikai felkészültségéről is.⁴

Ami az „autonomisták” és „együttműködők/egyezkedők” kérdéskörét illeti, érdekesen világítja ezt meg Domokos Géza *Esély* című visszaemlékezésének III. kötetében. Elmondja, hogy mennyire kedve szerint voltak azok a gondolatok, amelyeket Antall József az RMDSZ marosvásárhelyi kongresszusához intézett 1991 májusában. A levelet éppen ezért teljes terjedelmében idézi is. Ebben többek között azt írja a magyar miniszterelnök: „...az RMDSZ a több, mint kétmillió romániai magyarság autonóm képviselőjévé, a közösségben gyakorolt jogok, a kisebbségeket jogosan megillető intézményrendszer szorgalmazójává, azaz a nemzeti, etnikai és másféle kisebbségek modern, demokratikus beilleszkedésének, s ezáltal az új Európa megteremtésének elősegítőjévé, megbecsült tényezőjévé emelkedett.” Erre alapozva azzal a bizakodással zárja a levelét, hogy „megérnek a feltételek a Magyarország és Románia igaz jó szomszédságán alapuló együttműködéshez a közös európai hazában, amely együttesen szolgálja nemzeteink érdekét is”.⁵ Ezt az általa vezetett RMDSZ iránti megbecsülést érezte, mint írja, a néhány hónappal később Antall Józsefnél tett hivatalos látogatása idején is. Ezzel mintegy szembeállítva iktat a visszaemlékezésbe

ENTZ GÉZA: EMLÉKEZÉS DOMOKOS GÉZÁRA

egy Kincses Elődtől származó szöveget, amelyben szerzője arról számol be, hogy egy Antallal folytatott későbbi beszélgetésében utalt arra, hogy, mint mondja, „sok esetben nem tartom magyar érdekvédelemnek Domokos Géza akkori RMDSZ elnök és köre politizálását”. Antall erre Kincses előadásában így válaszolt: „Számomra ti, a frontvonalban élők vagytok a magyarság hiteles képviselői, a bukarestieket környezetük átformálta, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a magyar ügyet Bécsben, labancként élve is lehetett szolgálni.” Ezt a szöveget Antall hiteles álláspontjaként értékelve – ebben lényegében igaza lehetett –, a tanulságot Domokos Géza némi rezignáltsággal így foglalja össze: „[Antall] Nem fogadta el Kincses Előd lesújtó véleményét rólunk”, „ha szemében nem is voltunk, nem is lehettünk, bukaresti »átformáltságunk« miatt, harcos jó magyar kurucok, úgy vélte, nemzeti közösségünk azért veheti valami hasznunkat”.⁶

Antall és Domokos álláspontja viszont teljes mértékben egybevágott abban, hogy nem egészséges dolog a magyarországi pártpolitikai viszonyokat és viszályokat Erdélybe exportálni, messzemenően tiszteletben kell tartani e tekintetben az ottani magyar közösség belső autonómiáját. Ugyanez vonatkozott a magyar–magyar együttműködés politikán kívüli, például oktatásügyi, kulturális stb. területeire is. Antall ilyen felfogásában szerepük lehetett az általa jól ismert második bécsi döntés utáni fejleményeknek, amikor Erdélyt elárasztották az ún. anyaországi ejtőernyősök. A dolog persze azért nem ilyen egyszerű, mert bár elvi szempontból a be nem avatkozás helyes álláspont, mégis, a tapasztalat azt mutatja, hogy bizonyos mértékig ellentétes a politika természetével. Párhuzamként kínálkozik a volt NDK nyugatnémet „gyarmatosítása”, de ugyanez történt az 1989-ben létrejött magyarországi pártok részéről, ideértve az akkori MDF-nek, Antall József pártjának egy részét is. És sok esetben hasonló törekvéseknek lehettünk tanúi az Erdélyben maguknak helyet kereső magyarországi közintézmények részéről is. A még elfogadható egyensúlyt ezen a téren sem könnyű, de meg lehet találni, ha a politika főszereplői képesek arra, hogy a napi érdekeken túlmutató feladataik követelményeit is felismerjék és azokat erejükhöz mérten teljesítsék is.

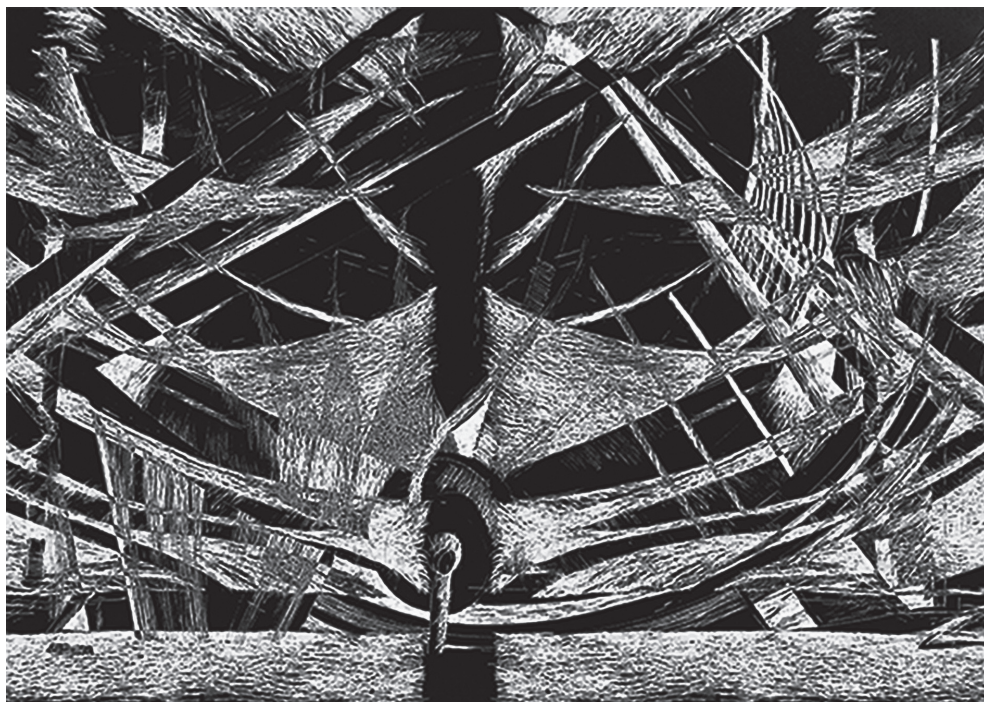
Végül, ami az új világról alkotott víziót és a magyar érdekeket szolgáló külpolitika alapjait illeti, Antallal azonos nézőpontját Domokos Géza maga hangsúlyozza. 1990 novemberében az RMDSZ frakcióvezetőjeként a román delegációban részt vett az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia párizsi csúcsertekezletén. Ennek fő célja, mint írja, „a kontinens jövőjét fürkésző, a kétéves erőfeszítéssel kidolgozott Párizsi Charta aláírása volt. Annak az üzenetnek a megfogalmazása, amelyet, szerintem Antall József, Magyarország miniszterelnöke fogalmazott meg a legmeggyőzőbben: *A XXI. század előestéjén Európának és Észak-Amerikának együtt kell önmagára találnia, hiszen olyan új hatalmpolitikai, energetikai, szociális és tőlünk idegen világszemléleti kihívásoknak nézhet elébe – sok esetben a nemzetközi terrorizmus árnyékában –, amelyek indokolttá teszik a történelmi egység, a szellem és erkölcsi szolidaritás helyreállítását*”.⁷

Domokos Géza munkásságát sokak részvételével fel kell még dolgozni, példája

pedig még hosszú ideig kínálhat hasznos tanulságokat a jelen és a jövő alakításában, már csak azért is, mert a külső feltételek szempontjából szabadságban eltöltött több mint két évtized messze nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy térségünk népei saját körükben és egymás közt kidolgozhassák szabadságunk belső feltételeit.

Jegyzetek

- 1 Az előadás A Kisebbségért – Pro Minoritate Alapítvány és a Domokos Géza Egyesület rendezésében, a Magyar Külügyi Intézetben lezajlott tanácskozáson hangzott el 2012. december 12-én.
- 2 Gáll Ernő: Napló I. 1977–1990. Sajtó alá rendezte: Gáll Éva és Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003, 300.
- 3 A leghitelesebb mezősegi. *Interjú Kallós Zoltán néprajzkutatóval.* Erdélyi Napló, 2012. 12. 1. <http://www.erdelyinaplo.ro/?hir=682>
- 4 Domokos Géza: *Esély* III. Pallas–Akadémia, Csíkszereda, 1998, 64.
- 5 I. m., 66–67.
- 6 I. m., 68.
- 7 Domokos Géza: *Esély* I. Pallas–Akadémia, Csíkszereda, 1996, 323.

Mélység 2. (elektrografika)

Szovjet népirtás Kárpátalján. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946

Az eltelt húsz év alatt sikerült elegendő levéltári anyagot összegyűjteni, részben pedig nyilvánosságra hozni ahhoz, hogy a kárpátaljai polgári lakossággal szemben 1944 őszén és 1945 elején a szovjet katonai hatóságok által elkövetett törvénytelenések tényét meggyőző adatokkal, nevekkal alátámasztva minden részletében fel tudjuk tární. Ebben az előadásban elsősorban a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 0036. számú határozatának végrehajtását mutatjuk be az 1944–1945 között keletkezett, az NKVD és más szovjet központi katonai adminisztráció által megfogalmazott jelentések tükrében.

A fentebb jelzett kérdéskörhöz kapcsolódó, de eddig ismeretlen anyag- és információbőség miatt nem térünk ki a szovjet megszállás, az elcsatolás és a szovjetizálás valamennyi kérdéskörének historiográfiai elemzésére. Nem foglalkozunk a kommunista diktatúra megtorló tevékenységével Kárpátalján, amely jóformán a négy megyényi terület elcsatolásától a Szovjetunió (1944–1991) felbomlásáig tartott. A szűk terjedelem miatt nem térünk ki a Csonka-beregi, kelet-szlovákiai (Ung- és Latorca vidéke) és Máramarossziget és körzetének területfoglaló akcióira, ahonnan a magyar és német származású katonaköteles férfiakat (mintegy 10 000 főt) jogtalanul begyűjtötték.

1. Kárpátalja szovjetek általi elfoglalásának katonapolitikai előkészítése, végrehajtása, röplapakciók, kommandatúrák felállítása

Joszip Visszarionovics Sztálin vezetése alatt Klement Jefremovics Vorosilov marsall, az Állami Védelmi Bizottság (ÁVB, a második világháború alatt ez a bizottság gyakorolta a Népbiztosok Tanácsa helyett a legfőbb hatalmat) elnökhelyettese, Lavrentij Pavlovics Berija, az SZSZKSZ belügyi népbiztosa szervezésével 1944. július 30-án az ÁVB úgy döntött, hogy Kárpátalja elfoglalása és megszállása érdekében az 1. és a 2. Ukrán Front érintkezési pontján létrehozza a 4. Ukrán Frontot. Döntésük meghozatalánál számoltak Kárpátalja megszállásának katonai-politikai fontosságával és a hegyvidéki hadműveletek sajátosságaival (Dovhanics, 1997:69.).

A főhadiszállás augusztus 5-én Ivan Juhimovics Petrov vezérezredest nevezte ki a front parancsnokává, F. K. Korzszenyevics altábornagyot pedig a törzskar főnökévé. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagja lett a kegyetlenségéről hírhedt Lev Zaharovics Mehliusz vezérezredest, a SZMERS (a *Szmerty Spionam* – *Halál a kémekre* kifejezés rövidítése, szovjet katonai kémelhárítás) és az NKVD (szovjet politikai rendőrség, feladata az állambiztonság védelme volt) egyik felettese is, aki hozzálátott a kárpáti támadó hadművelet gondos előkészítéséhez, végrehajtásához.

A hadművelet egyetlen katonapolitikai eseménynek – Románia háborúból

való kiugrásának – köszönhette sikerét, a kiugrás következményeként ugyanis Kárpátalja a Vörös Hadsereg „ölébe hullott”. Négy hét múltán, 1944. október 27-én a szovjet haderő Ungvárt is elfoglalta. Ezen a napon Sztálin aláírásával ünnepi parancsot hoztak nyilvánosságra, amely egyebek mellett „hadi szempontból fontos hídfőállás” (Sljahomzsovnya, 6. 1965:4.) elfoglalását említi. Ebből az alkalomból ugyanazon a napon, este 21 órakor Moszkvában 224 ágyúból leadott 20 dízsortűzzel üdvözölték a 4. Ukrán Front „dicső csapatait” (Kucenko, 1970: 16.). Az október 29-én elfoglalt Csapot azonban nem sikerült megtartani, a város többször cserélt gazdát, a magyar és német csapatok csak november 26-án vonultak vissza, mivel a teljes bekerítés fenyegette őket. Ungvár elfoglalásánál 2 500 magyar és német katonát ejtettek foglyul. Kárpátalja elfoglalása 3 147 szovjet katona életébe került, ebből 2 730 fő név szerint ismert, 417 fő neve ismeretlen (Kerecsanyin, 1997: 641.).

A 4. Ukrán Front katonai adminisztrációja az elfoglalt városokban, nagyobb településeken (Kőrösmező, Rahó, Alsó-Verecke, Uzso, Voloszfanka, Felső-Verecke, Volóc, Alsó-Sztudennye, Gyilova, Koszovszka Poljana, Nagybockó) 1944. október 28-tól a katonai közigazgatás helyi megszilárdítása érdekében városparancsnokságokat állított fel. A kinevezett tiszteket Korzsenyevics altábornagy és törzsparancsnok írásos instrukcióval látta el arra vonatkozólag, hogyan szervezzék meg tevékenységüket és kapcsolatukat a lakossággal, az ellenséges elemek felkutatását, valamint „tartózkodó” együttműködésüket a csehszlovák katonai adminisztrációval (TSU, 2007: 238. sz. ü., 421-422.).

2. Rendelet a kollektív büntetés elvének alkalmazásáról

Az eddig felkutatott levéltári anyagok ismerete egyértelművé teszi, hogy a Vörös Hadsereg által elfoglalt Kárpátalja szovjetizálásának, a magyarok és németek elhurcolásának projektje moszkvai, Sztálin által jóváhagyott forgatókönyv szerint az NKVD főrendezésében és a 4. Ukrán Front cselekvő oltalma alatt valósult meg. Fény derült arra is, kinek milyen szereposztás jutott. A civil kulcsszereplők között találjuk a kárpátaljai illetőségű Ivan Turjanica kommunista vezért, akinek azt a feladatot szánta Berija, hogy a Csehszlovákia részeként jegyzett Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatlolásának programját pártvonalon, bolsevik statiszták bevonásával vezényelje le, abból kiindulva, hogy Beneš Kárpátalját Sztálinnak ígérte. A beneši ígéret realizálása érdekében egy sor politikai színjátékot kellett lebonyolítani: a kárpátaljai kommunista párt vezető szerepének megszilárdítását, a Kárpátalja elcsatlósítását elősegítő népbizottságok létrehozását, az etnikai tisztogatások elősegítését, a népbizottságok első kongresszusának megszervezését, Kárpátontúli Ukrajna kikiáltását, a Néptanács megválasztását, az Ukrajnával történő egyesülés hitelességét igazolni kívánó Manifesztum elfogadását, aláírási kampányok szervezését, a nép és a Szovjetunió „ellenségeivel” való leszámolást, a csehszlovák kormány megbízotti hivatal kárpátaljai tevékenységének akadályozását, kiszorítását, a Kárpátalja sorsá-

ról folyó szovjet–csehszlovák tárgyalások elősegítését, a szovjetizálás programjának megvalósítását stb. Az operatív tennivalók beindítása érdekében Ivan Turjanica, a Moszkvához hű kárpátaljai kommunisták vezére az I. Csehszlovák Hadtest politikai tisztjeként és a szovjet titkosszolgálat kiképzett ügynökeként 1944. október 28-án találkozott Petrov hadseregtábornokkal, a 4. Ukrán Front parancsnokával, Hruscsov ukrainai pártvezérrel (TSU, 2007: 413. sz. ü., 695-698.), Mehliusz vezérezredessel, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagjával. Az utóbbi két kulcsszerepet játszó személy kíséretében még aznap Munkácsra érkezett, hogy Kárpátalja sorsáról döntsének (TSU, 2007: 364. sz. ü., 593. 599.). A pártaktíva itt lezajlott ülésén az elvárásoknak megfelelően különböző döntéseket hoztak, többek között a „hadtápterületnek számító Kárpátalja teljes megtisztítását” indítványozták. Ezt a dokumentumot, amelyben „a kárpátaljai nép bizalmát nem élvező személyek ideiglenes izolálásáról” volt szó (Dupka, Korszun, 1997: 11.), Turjanica 1944. november 11-én írta alá. Az általa jegyzett rendelet javaslatai alapján Fagyeev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front hátszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok parancsnoka és Levitin ezredes, a törzsparancsnok helyettese elkészítette a végrehajtás koncepcióját, majd katonai forgatókönyvét. A továbbiakban Berija és Sztálin tudtával kulcsszerepet játszottak a polgári lakosság internálásának előkészítésében és lebonyolításában. Fagyeev személyesen terjesztette a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa elé azt a felvetését (KU, 2009: 353-355.), hogy a magyar- és németlakta települések férfilakosságát, mint az ellenség képviselőit, internálni kell, mert megakadályozhatják a szovjet rendszer bevezetését Kárpátalján. Fagyeev és Levitin elképzelése az volt, hogy 1944. november 14-től 17-ig végrehajtják a 15–50 év közötti magyar és német férfiak katonai regisztrációját. (Nem tévedés, kezdetben ugyanis az 1927–1929-es születésű, leventekorú fiatalokat is nyilvántartásba vették – D. Gy.) A második hivatalos regisztrációt 1944. november 18-ra tervezték, ekkor már a 18–50 év közötti volt magyar és német katonák, tisztek, közhivatalnokok, csendőrök, rendőrök és katonaköteles korú férfiak letartóztatásával és katonai őrizet alatti, a legközelebbi hadifogoly-gyűjtőhelyre kísérésével.

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén operatív végrehajtásra jóváhagyták a 0036-os sz., szigorúan titkos rendeletet, amelynek aláírói Petrov hadseregtábornok, valamint a front katonai tanácsának tagjai: Mehliusz vezérezredes, Novikov vezérőrnagy és Kariofilli tüzérségi altábornagy voltak. A kilenc pontból álló dokumentum a legfelső katonai hadvezetés által jóváhagyott „kollektív bűnösség és büntetés elvének” kárpátaljai alkalmazását írta elő: „Számptalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni!” (KU, 2009: 219. sz. ü. i., 353-355.).

A rendelet pontosította a végrehajtás időpontjait és a behívandók korhatárát, és felhívta a katonai akció vezetőinek figyelmét: 1944. november 14-től november 16-ig a városok és nagyobb települések katonai parancsnokai nemzetiségüktől függetlenül vegyék nyilvántartásba azokat a katonákat és tiszteket is, akik a német és a magyar hadseregben szolgáltak, és ami a legfontosabb, vegyék nyilvántartásba

mindazon 18–50 év közötti német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket (azaz polgári személyeket, akik semmilyen hadseregben nem szolgáltak), akik a felszabadított Kárpát-Ukrajna területén élnek, továbbá a magyar rendőrség és csendőrség valamennyi tisztviselőjét és alkalmazottját. A katonai parancsnokoknak javasolták, hogy a nyilvántartásba vétel során mindenkit tájékoztassanak, november 18-án kötelesek másodszer is jelentkezni, hogy ezt követően az egész kontingenst, köztük a hadköteleseket menetoszlopokban a hadifoglyok számára létesített gyűjtőlágerekbe kísérik.

A rendelet külön kitért a magyar csendőrség és rendőrség tisztviselőire és alkalmazottaira, akiket a nyilvántartásba vétel után november 18–19. között át kell adni a „SZMERS egységeinek és a hadtápterületet fedező határőr alakulatok felderítő szerveinek”. Itt megjegyzendő: a túlélőktől tudjuk, a rögtönítélő hadbíróság valamennyiüket halálra ítélte és kivégeztette.

A rendelet 4. pontja előírta, hogy a letartóztatottak részére 1944. november 17-ig hadifogoly-átvevőhelyeket kell létrehozni Perecsenyben és Huszt környékén. Az 5. pont felszólította Fagyjev vezérőrnagyot, hogy az általa felügyelt NKVD-csapatok erőteljesebb munkát fejtsenek ki a fentebb felsorolt személyek felkutatása és letartóztatása céljából. A 6. pont felszólította Kacnelszon vezérőrnagy hadtápfőnököt, hogy az akciót regionálisan irányító katonai kommandánsoknak engedélyezze a front toborzóhelyein parkoló Willis gépkocsik használatát. A 7. pont engedélyezte a települési kommandánsok helyőrségeinek felhasználását a letartóztatottak védőkíséretének megerősítésére. A 8. pont utasította a hadtápfőnököt, hogy 1944. november 18-tól szervezzен elegendő számú étkeztetőállomást az Ungvár–Szambor és Szolyva–Szambor menetvonalon. A 9. pont újra Fagyjev vezérőrnagyot szólította fel, hogy a rendelet végrehajtása céljából 1944. november 12-én 15. 00 órára hívja össze értekezletre a katonai kommandánsokat és helyetteseiket.

Ezen az értekezleten Fagyjev ismertette a katonai parancsnokokkal és helyettesekkel a küszöbön álló akció lényegét és a katonai parancsnoknak a front katonai tanácsával egyeztetett parancsát, amit 1944. november 13-án kellett kihirdetni Kárpátalja valamennyi városában és községében. A kiadott 0036. sz. rendelethez mellékelték a „városparancsnokság 2. számú parancsát”, szintén 1944. november 13-i keltezéssel.

Mint láthatjuk, az akciót gyorsan, körültekintően készítették elő. A parancsot magyar nyelvre is lefordították és az ungvári Miravcsik-féle nyomdában több száz példányban kinyomtatták. A magyar nyelvű plakát szövege így hangzott:

„1. Folyó évi november 14-től három napon belül jelentkezni kötelesek a legközelebbi városparancsnokságon mindazok a katonák és tisztek, akik magyar és német hadsereg kötelékébe tartoztak és a felszabadított Kárpátalja területén maradtak.

Jelentkezni tartoznak a német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének is 18 évtől 50 éves korig.

2. Ezen határidőn belül kötelesek ugyancsak jelentkezni mindazok, akik a ma-

gyar megszállás alatt Kárpátalján a rendőrség vagy csendőrség szolgálatában álltak.

3. Jelentkezni csak a városparancsnokságon lehet naponként reggel 9-től este 7-ig. A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika.
4. Mindazok, akik a jelentkezésnek nem tesznek eleget, le lesznek tartóztatva és a haditörvényszék elé kerülnek. Városparancsnok” (Egyetlen bűnük..., 1993:8.).

1944. november 13-át követően a „városparancsnokság 2. számú parancsát” a magyar- és németlakta településeken is kifüggesztették. A helyhatósági vezetők a városparancsnokokkal közreműködve agyalták ki a „háromnapos munkára”, illetve hidak, utak javítására mozgósító mesét, amit kidoboltattak a kisbírókkal is, azzal a kiegészítéssel, hogy az érintettek „három napra elegendő élelmet vigyenek magukkal”.

Ilyen rövid idő – gyakorlatilag egy nap – alatt nehéz volt mindezt megvalósítani. Az akció tervét valószínűleg már előre pontosan kidolgozták. Később kiderült, az akció szervezését kapkodás, túlméretezettség, csalások jellemezték, valamint a rossz élelmezés következményei, amelyek már az első napokban sok kárpátaljai számára végzetesnek bizonyultak. A „letartóztatandó” személyek túlnyomó többsége – akik már november 16-án benyújtották igazoló okmányaikat – november 18-án csak azért ment el ismét a jelentkezési helyre, hogy visszavegye azokat. Arra már nem volt lehetőségük, hogy hazamenjenek személyes holmijaikért, élelemért, s hogy elbúcsúzzanak hozzátartozóiktól. Miután ellenőrizték adataikat, már csak kísérettel vonulhattak ki az udvarra vagy az utcára – lényegében lágerviszonyokba csöppennek. A körülfárt udvaron és az utcán tovább folytatódott a begyűjtötték megtevesztése, a katonai hatóságok emberei ugyanis azzal hitegették őket, hogy „ideiglenes, háromnapos munkáról” van szó, élelmezésüket útközben fogják megszervezni. Néhány tekintélyt élvező magyar agitátor, köztük Uszta Gyula partizánvezér és Illés Béla őrnagy (író) biztatta az embereket. Egyes településeken ünnepélyes külsőségek között, dobszóval, papok és hatósági személyek áldásával búcsúztatták a „háromnapos munkára” indulókat. Valóban nehezen volt elképzelhető, hogy az egész csak káprázatos színjáték, amely a statiszták többsége számára a halálba vezető utat jelent.

3. Az akcióban közreműködő egységek felkészítése, az internálás végrehajtása

A magyarok és németek begyűjtésére vonatkozó részletes utasításoknak szintén a nyomára bukkantunk (TSU, 2007: 250. sz. ü., 433-435.). Portnyagin őrnagy, a 4. Ukrán Fronthoz tartozó NKVD-csapatok egyik osztályának vezetője „szigorúan titkosított” parancsot (0047. sz., 1944. XI. 15.) fogalmazott meg a 0036. sz. rendelet végrehajtását végző NKVD-alakulatok számára.

Ezzel a paranccsal indult be az NKVD és a SZMERS gyilkos, népiirtó gépezete: a lakosság megszürését, izolálását, a begyűjtést, letartóztatást, internálást, elhurcolást szigorúan hajtották végre.

A moszkvai Orosz Állami Hadtörténeti Levéltárból nemrég több titkosított, a 0036. sz. rendelet végrehajtásával kapcsolatos NKVD-jelentés került elő. A művelleti feladatokat személyesen L. Mehlsiz vezérezredes irányította, aki naprakész beszámoló jelentéseket kapott Fagyejev vezérőrnagytól, a végrehajtást koordináló, a hadtápterületeket fedező NKVD-csapatok parancsnokától. Több NKVD-jelentés az 1944. november 18. és december 17. közötti időszak történéseiről és a kialakult helyzetről tájékoztatja felettesét. Részletezett számadatokkal igazolja a rendelet szerint beütemezett regisztrálás eredményét, a célszemélyek letartóztatását, katonai rang és nemzetiség szerinti csoportosítását. Ebben az akcióban 16 városparancsnokság vett részt: Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyberég, Huszt, Tiszaújlak, Nagyszőlős, Bátyú, Drahovo, Perecseny, Poroskovo, Poljana, Szolyva, Szerednye, Nagyberezna, Kisberezna. Kimutatást készített az elkülönített szlávokról (ukrán, ruszin, szlovák, cseh), összesítő adatokat közölt a letartóztatottakról, akiket fegyveres kísérettel hadifogoly-átvőhelyekre irányítottak. Ugyancsak kimutatást készített azokról a személyekről, akik a kitűzött időpontban (november 18-án) nem jelentek meg a második regisztráción. Végül beszámolt arról, hány bujkáló személyt sikerült elfogni és lágerbe kísérni. A jelentésben olvasható táblázatok számadatai megdöbbentő bizonyítékként igazolják, mennyire körültekintően szervezték meg az etnikai tisztogatást a magyar- és németlakta településeken. A további jelentések szintén az NKVD felgyorsuló gyilkos gépezetének a magyarokra és németekre/svábokra mért csapásait szemléltetik.

A Szolyváról a turkai (Lembergi terület) gyűjtőlágerbe irányított menetoszlopokból többen megszöktek. Ezzel kapcsolatban ismertté vált az a jegyzőkönyv (TSU, 2007: 262. sz. ü., 447-448.), amit Kulik hadnagy, a konvoj parancsnoka, Belickij alhadnagy, a konvoj parancsnokának helyettese, Bozin őrmester, Zub szakaszvezető, Pözsikov és Zsaludkov vöröskatona írt alá. Az aláírók jelezték feletteseiknek, a konvojokat biztosító 159. sz. zászlóalj parancsnokságának, hogy az éj leple alatt egyebek mellett a Poljana–Verecke útvonalon a 42 fegyveres őr által kísért 2 000 fős menetoszlopból 51 fő megszökött, többségükben zsidó nemzetiségűek. A lengyel–cseh határ térségében diszlokált határőrosztág parancsnokságának közreműködésével egy egység az eltűntek keresésére indult, és november 22-én a környező erdőkben 65 olyan személyt kutattak fel, akik nem rendelkeztek semmilyen igazolvánnyal, valamennyiüket a szolyvai gyűjtőtáborba hurcolták. A ruszin falvak átfésülése során talált magyar és német nemzetiségű személyeket szintén nyilvántartásba vették és a legközelebbi hadifogoly-átvőtáborba irányították.

Az 1944. december 17-én kelt összesítő hadijelentés (TSU, 2007: 311. sz. ü., 520-521.) szintén meglepően érdekes adatokat tartalmazott. Az eddig ismertetett dokumentumokhoz képest még teljesebb adatokat közölt a Kárpátalján garázdálkodó NKVD tisztogatási akciójáról. Ezt a jelentést Fagyejev vezérőrnagy és Boszjij ezredes,

DUPKA GYÖRGY: HALOTTAINK 1944-1959

törzsparancsnok küldte Petrov hadseregtábornoknak. A háromoldalas, gépelt dokumentum iktatószáma: 5032P. Tudósításában Fagyjev vezérőrnagy többek közt ezt írta: „A front katonai tanácsa 1944. november 13-i 0036. sz. határozatát végrehajtva, a hadtápterületet fedező NKVD-csapatok Kárpát-Ukrajna területén elkülönítették az ellenség ott megtelepedett tisztjeit és sorkatonáit, a német és magyar hadköteles személyeket, a magyar csendőrség csendőreit, a rendőrség tisztviselőit, és hadifogoly-gyűjtőhelyekre irányították őket.”

*Kimutatás a hadifogoly-átvevőhelyekre irányítottakról
nemzetiség szerint, 1944. november 18. – december 16.*

Nº	Nemzetiség	Tiszt	Katona köteles	Katona- csendő	Rendő	Összesen
1.	Magyar	132	7 669	7 025	164	14 990
2.	Cseh	3	–	–	–	3
3.	Ruszin	16	–	–	5	21
4.	Szlovák	3	–	–	1	4
5.	Német	–	60	68	1	129
6.	Ukrán	–	–	–	4	4
7.	Román	–	–	–	1	1
Összesen:		154	7 729	7 093	176	15 152

A táblázat jelzi, ezúttal a cseh, ruszin, szlovák, ukrán és román nemzeti-ségű tisztet, rendőrt és csendőrt nem mentették fel; mint „bűnös elemeket”, őket is hadifogoly-gyűjtőhelyekre irányították a magyar és német nemzetiségűekkel együtt. A „belágerezés” alól csak a szláv nemzetiségű, illetve az ortodox és a görög katolikus vallású katonák, katonakötelesek mentesültek. Ők hazamehettek, vagy kérhették felvételüket a Vörös Hadseregbe; sokan ezt cselekedték.

*Összesítő kimutatás a hadifogoly-átvevőhelyekre irányítottakról
1944. november 18. – december 16.*

Nº	Nemzetiség	Tiszt	Katona köteles	Katona- csendő	Rendő	Összesen
1.	Magyar és német	14 202	8 564	185	22 951	

Ez a hadijelentés azzal zárult, hogy Kárpát-Ukrajna területén „folyó év november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 951 főt tartóztattak

le és irányítottak hadifogoly-gyűjtőhelyekre”. Jelezték azt is, hogy „a hadtápterület megtisztítására indított akció folytatódik”. Ez a perdöntő dokumentum rávilágít arra, hogy a jóhiszemű magyar és német/sváb férfilakosságot álnok módon kiagyalt, „háromnapos munkára” mozgósító mesével szakították el a családjuktól. Az idézett NKVD-jelentések elhallgatják az útközben elhunytak számát, a túlélőktől azonban tudjuk, hogy a Szolyvára, Szamborba kísért menetoszlopokból végkimerüléstől lemaradt, ájultan összeesett foglyokat az őrkíséret helyben kivégezte. Több ezren a GUPVI-táborokban az éh- és fagyhalál, járványos betegségek áldozataivá váltak. A létszámhiányt ruszin/ukrán és más nemzetiségűekkel pótolták az útba eső településeken. Gyakran a bámészkodókat rángatták be a sorokba. Ilyen kegyetlen eljárás következtében kerültek a transzportokba és gyűjtőtáborokba szlovákok, románok, lengyelek, ruszinok, ukránok, zsidók és más nemzetiségűek, valamint papok és kommunisták. A Szolyvai Emlékpark siratófalán 130 magyarlakta település közel 7 ezer áldozatának neve olvasható. Az elhurcoltak 30 százaléka (közel 40 ezer főből) nem tért haza (Dupka, 1993.). Az erőszakos elhurcolás, az embertelen bánásmód ezrek életét oltotta ki. Szintén a túlélők naplóiból, visszaemlékezéseiből, lejegyzett emlékfoszlányaiból tudjuk, hogy a deportálás, internálás szervezőinek és végrehajtóinak szadizmusa olykor a fasisztákén is túltett (*Élő történelem*, 1993).

A teljes jelentést elemezve szembetűnik, hogy a fogságba vetett rendőrök és csendőrök száma – akiről oly nyomatékosan szolt a határozat – mindössze 185 fő volt, löfegyvert pedig kevesebb, mint 100 darabot sikerült elkobozniuk. A katonák és tisztek nagy száma némi magyarázatot igényel. A levéltári okmányokból ugyanis kiderült, a letartóztatott személyeknél sok esetben azt az általuk megnevezett katonai rangot vették figyelembe, amit a csehszlovák hadseregben kaptak. Ezek a katonák és tisztek nem bujkáltak. Családtagjaik körében élve abban bíztak, hogy katonai szolgálatuknak egyszer s mindenkorra vége, ezért jelentkeztek önként.

A német és magyar nemzetiségű hadkötelesek mindegyike kimondottan civil volt, azaz semmi közülük nem volt a hadsereghez, a rendőrséghez és a csendőrséghez. Levéltári dokumentumokból és az akkori események részvevőinek elbeszéléseiből tudható, hogy a későbbiek során rajtuk kívül olyan személyeket is légerekbe küldtek, akiket sem a háborús időkben, sem a háborút követő időkben nem lehetett bűnvádilag felelősségre vonni, ám az állambiztonság őreinek mégis gyanúsak voltak. Az NKVD szervei gyakran még a légerekben is szigorú megfigyelés alatt tartották őket.

Még inkább megdöbbenő, hogy a „háromnapos munka” hamis ürügyén mennyire magabiztosan és „nyíltan” bonyolították le az akciót. Abban az időben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának vezetősége a vidék igen fontos politikai eseményére készült, és a kialakult helyzet nem volt közömbös Ivan Turjanica, a területi pártszervezet vezetője, a későbbiekben a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára számára. 1944. november 19-én – az „izolálásra kijelölt tömeg” jelentős része letartóztatásának másnapján – nyílt meg Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának első konferenciája, amelyen a vidék pártszervezete tevékenységének távlati kérdéseit és Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával tör-

ténő újraegyesülését vitatták meg. Egy héttel később, november 26-án pedig megtartották Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusát, amelynek el kellett fogadnia a Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával való újraegyesüléséről szóló kiáltványt. A letartóztatási akció valószínűleg az adott körülmények közt szükségesnek tartott, az állambiztonság szavatolását, a közrend fenntartását célzó intézkedési terv része volt.

A magyar lakossághoz való hozzáállással kapcsolatban érdemes idézni a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke, Pronyin altábornagy voltaképpen kényszerű beismerését: „A politikai helyzet ebben az időben (a Kárpátalja Ukrajnával való újraegyesítéséről szóló kiáltvány aláírása után) jelentősen súlyosbodott. A kongresszusig még a magyarok is, ha nem is örömmel, de mindenesetre nem ellenségesen fogadták a Vörös Hadsereg Kárpát-Ukrajnába való bevonulását. Most pedig, miután az állambiztonsági szervek elkülönítettek közel 30 ezer magyar katonaköteles személyt, a magyar lakosság nagyobb része és a magyarbarát ukránok egy része is így vagy úgy elégedetlenségének adott hangot, és negatívan kezdett viszonyulni az oroszokhoz. Ez elsősorban a Kiáltvány elleni agitációban jutott kifejezésre” (TSU, 2007: 390. sz. ü., 619-665.). Mint ismeretes, mindez jóval Kárpátalja szovjet területté válása előtt történt.

Sándor László emlékiratában így emlékszik – szemtanúként – ezekre a napokra: „...a kongresszus után a következő jelszó tűnt fel orosz és ukrán nyelven a napilapok oldalain és a különböző transzparenszen: Éljen Kárpát-Ukrajna újraegyesülése Szovjet-Ukrajnával! A helyi ruszin és magyar lakosság csodálkozva olvasta a jelszót, mert nem volt tudomása arról, hogy Kárpátalja valamikor Ukrajna része lett volna. Még a kiművelt fejű értelmiségiek sem tudtak róla, hogy ez a terület valamikor is Ukrajnához tartozott volna. Bizonyos szovjet történészek tollából azonban hamarosan cikkek jelentek meg, amelyek kimutatták Kárpátalja egykori, Ukrajnához való tartozását, de ezek az újságcikkek sem tudták eloszlatni a helyi lakosság kételyeit” (Sándor, 2009: 87.).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári dokumentumgyűjtemények

Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. Збірник документів. Т.6. (VIII. 1944.– I. 1946. pp.) Ужгород, 1965., 4.

Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів „Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 pp. XX століття.”. Упорядник: ДОВГАНІЧ, О.Д. ВАТ, Видавництво Закарпаття, Ужгород, 2007.

Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і БУЗУЛУК до рідних Карпат. 1939–1949. Архівні документи і матеріали. Ужгород, Всеукраїнське державне видавництво Карпати, 2011. 42.

Карпатська Україна: Документи і матеріали, том I. Упорядкування: ДОВГАНІЧ, О.Д.,КОРСУН, О. М. Ужгород, ВАТ, Видавництво Закарпаття, 2009, 353-355.

Irodalom

- DOVHANICS, O. D.: *A Vörös hadsereg csatái Kárpátalja felszabadításáért.* In *Ukrajna Emlékkönyve, Kárpátontúli terület 1. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1997, 69.*
- DUPKA György – KORSZUN, Olekszij: *A „malenykij robot” dokumentumokban.* Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997, 73–75.
- DUPKA György: *A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében 1944–1946.) Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012.*
- DUPKA György: *„Hova tűnt a sok virág...” Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941–1955) nyomában.* Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2013.
- DUPKA György: *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján 1944–1991.* Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2014.
- Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól.* Dupka György közreadásában. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993, 7.
- Élő történelem. A sztálini haláltáborok túlélőinek vallomásai 1944–1957.* Dupka György összeállításában. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.
- KERECSENYIN, V. M.: *Utószó.* In *Ukrajna Emlékkönyve, Kárpátontúli terület 1.* Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1997, 641.
- КУЦЕНКО К. О.: *Визволення Карпатська України Радянською Армією (вересень-жовтень 1944. р.)* Український історичний журнал, 1970. № 6., стор. 16.
- SÁNDOR László: *Három ország polgára voltam. Egy évszázadnyi élet emlékei 1903–1993.* Madách-Posonium, Pozsony/Bratislava, 2009.
- „Sötét napok jöttek...” Konceptiók perek magyar elítélteit.* Dupka György közreadásában. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993, 114.

Készülő beszélgetések dunántúli művészekkel

„Miközben beszélgettek, és vitatkoztak egymással,
maga Jézus is melléjük szegődött, és velük együtt
ment vala az úton.”

(LUKÁCS 24, 15)

„Azt tedd másokkal, amit akarsz, hogy veled is megtegyenek” – ismerős ez a tanítás, de én megfordítom a sorrendet, mielőtt (tervezett) beszélgetéssorozatunkat megkezdéném, és Somogy művészeit a *belső utakról* faggatnám. Az utazást – önmagammal kezdem.

Ahogy egy kisgyermek felnőtté cseperedik, először a külső utak felé indul, a külső utak felé törekszik – én legalábbis így voltam életem útkereséseivel: meg akartam ismerni az egész világot!

Lehetőségeimhez mérten megtettem minden utat, ami a szakmám felé vitt, megtettem útjaimat a családepítés felé is, keresgélve a fészekrakás legbiztonságosabbnak vélt helyét. Bontogattam szárnyaimat mint kezdő énekes, mint kezdő édesanya – és röpültem, röpítettem életemet előre. Előre és fölfelé, és tovább, mindig tovább, a még el nem ért célok felé. S ahogy az életem – szinte észrevétlenül és gyorsan – eltelt ebben a nagy hajzában, ebben a mindig és mindenkinek való megfelelésben, egyszer csak rádöbbsentem, hogy ennek a nagy rohanásnak tulajdonképpen soha nincs vége! És iszonyúan fárasztó!

Lassan rájöttem, mi az, ami hiányzik, ami nyugodttá és boldoggá tehetne: egy belső útra vágyom, egy belső lelki „üdülésre”, amelyet nem a kényszer, s nem a munka és a megfelelés irányít, hanem valamiféle belső rendteremtés. Ki is vagyok? Honnan jövök? Mi az igazi célom? Merre mennék – ha szabad lennék?

Töprekedéseim közben egyre gyakrabban jutottak eszembe a szüleim. Szinte rájuk csodálkoztam: hogyan bírták?

És mennyi mindent bírtak! Hogy csinálták? Hogyan volt rá erejük? Hogyan volt mindenre idejük? Kiktől kapták az erőt? A tartást? Ez a titok máig felfoghatatlan számomra.

Istenem! Fiatalon mennyit bíraltam őket – s most látom igazán, hogy mindent megtettek értünk, hogy boldogulhassunk az életben!

Talán kevesen tudják, hogy tizenegy testvérrel együtt nőttem föl, tízen főiskolát, egyetememet végeztünk. Micsoda áldozatot hoztak szüleim ezért! Miért tették vajon?

– A felemelkedésünkért! – mondogatták.

S most már tudom, hogy a „felemelkedés” valójában egy „beljebb helyeződés”. *Beljebbvonulás*. Mélyebbre hatolás isteni lényünk felé. Ezt a belső utat talán nem is lehet fiatalon megtenni! Annyi, de annyi mindent, annyi súlyt és fölösleges kacatot le kell dobnunk ahhoz, hogy megkönnyebbüljünk és megtaláljuk a belső

csöndünket. Erre a magányos csöndre mondja Platon, hogy a „lélek emelkedett állapota”.

Szerencsés vagyok, mert édesanyám már gyermekkorunkban úgy nyugtatott bennünket, hogy „mit számít ez a világmindenséghez”? Valójában nem is értettük mit jelent pontosan – de hatott! Megvolt a varázsa!

Nagy példaképem Édesanyám, aki Felsőmocsoládon született 1916-ban. Édesapja Vincze Elek, 1907–1911 között végezte el a Református Teológiai Akadémiát, és ezután három évig szülővárosában, Szatmárnémetiben volt segédlelkész. Majd miután a II. lelkészképesítő vizsgát is letette (ami már „parókiás” állásra jogosította), sikerrel megpályázta a Somogy megyei Felsőmocsolád lelkészi állását. Közben házasságot kötött a kecskeméti születésű Fazekas Irénnel, aki miután három kislányának életet adott (Irénné 1915–1985; Gabriella édesanyám 1916–1983; Laura keresztanyám 1917–2002), mindössze huszonkét évesen spanyolnátha-járványban meghalt. Nagyapám a nagymama halála után magához vette szüleit, hogy a három kislány mellett legyenek, s akiknek lakóhelyüket (Szatmárnémetit) a Trianoni békeszerződéssel Romániához csatolták, tehát amúgy is költözni kényszerültek volna.

Nagyapám a már említett felsőmocsoládi szolgálata idején édesapját is eltemette, majd hatéves lelkészi működés után, rendkívül fiatalon, mindössze harminchárom évesen megválasztották a külső-somogyi egyházmegye esperesévé. Ezt a tisztséget haláláig betöltötte.

Balatonkilitire költözött a három kis árvával – édesanyámmal és két nagynénémmel – 1920-ban, majd nagyapám újra megnősült. Új házasságában három fiúgyermekkel szaporodott a család. A gyermekek szerették egymást, szinte édestestvérként nőttek fel. Kilitiben a református parókia az utca templommal átelleni oldalán volt, három szobával és az irodával nézett az utcára. A lakóházhoz egy kisebb épület csatlakozott, amolyan nyári konyha, ebben volt a kemence (faluhelyt minden család maga sütötte a kenyeret), disznóöléskor itt dolgozták fel a húst, itt készítették elő az állatoknak az eleséget, itt ültették a kotlósokat. A kertben volt egy nádfedeles méhes, s a portához nagy gazdasági udvar és szérűskert tartozott. Még egy aprócska patak is átszelte – legalábbis időnként – az udvart.

Nyaranta a gyerekek a faluvégi Sióra jártak fürdeni és horgászni, és sokszor mentek a Balatonra is. A mai siófoki szállodasorok helyén akkoriban főnyes volt a part, ahogy a természet megalkotta. Egy-két családi fotó is őrzi a balatoni fürdészek emlékét. A falu határában repülőtér volt (a harmincas évek elején!), itt működött az időnként éktelen zajjal felszálló hidroplán.

Télen a nagyobbak a befagyott vizeken korcsolyáztak vagy fakutyáztak (szék formájú két bottal lökött szánkó). A fiúk többsége lécre húzott vastag dróton siklott, talán a lányoknak már volt egy pár kerek orrú, csavaros korcsolyája, s szánkózni a Csordahegyre jártak. Volt egy kis szekerek, pontos kicsi mása a lovasszekereknek, s a fiúk legnagyobb öröme egy Tündér nevű lovuk. Nagyapánknak – ellátván a siófoki lelkészi teendőket is – hetenként legalább egyszer be kellett Siófokra mennie: vonat, autóbusz nem lévén, mindig kocsit kellett fogadnia. Egyszer sikerült a budapesti

lóversenypályáról egy alkalmas lovat szerezniük, amelyik megsérült a galopp-pályán és többé már nem lehetett sportcélra használni. Tündért gyalog kellett levezetni Budapestről Kilitire, mert nem engedte, hogy a hátára üljenek: arra volt idomítva, hogy könnyű, kétkerekű kocsiból hajtsák a versenyzők.

Nagypapánk lelkészi, egyházi tevékenységéről nem sok emlék maradt családukra, mert fiatalon elhunyt 1935-ben, negyvennyolc éves korában, egy foggyuladásból eredő szepszis következtében (akkor még nem volt penicillin). Édesanyánk kézírással örököltette meg nagypapánk utolsó óráját, s lejegyezte utolsó imáját: „Édes, jó Atyám, bocsásd meg, amit ellened és embertársaim ellen vétettem. Itt, a halál árnyékában kérlek, jóságos Istenem, adj erőt szenvedésem elviselésére. Nem tudok beszélni, a nyelvem nem forog már, de azért kérlek, jóságos mennyei Atyám, fogd meg kezeimet... vezess engem... Az elválás a legnehezebb, ezen segíts át Üdvözítőm, jóságos Örzőm, Istenem! Légy velünk és családommal. Ámen, Ámen, Ámen. Legyen úgy, amint te akarod... Óh, de nagy a súly, ami reám nehezedik, Édes Istenem... Jaj, jaj, jaj!” – Ezt az imát fennhangon, teljesen érthetően, ágyban fekve mondta el, nagy lelki erőt tanúsítva, tudatában közeli halálának, délelőtt 8 óra 20 perckor. Délután ½ 3 órakor pedig csak ennyit mondott a jelen lévő orvosnak: „Doktor úr, meghalok! ... Most már meghalok...” – majd mindkét kezét felemelve áldást adott a jelenlévőkre: feleségére, az ápolónővérekre, az orvosra és sógorára. Utána hosszan nézett feleségére, és csendesén elhunyt. Vincze Elek református esperes nagypapánk halálára gyönyörű nekrológot írt Ravasz László püspök úr, s eme kimagasló személyiség gyászbeszédét mind a mai napig őrzi családuk. Édesanyám, mielőtt tizennégy évesen a kecskeméti tanítóképzőbe került, Csurgón járt polgári iskolába. De az otthoni, balatonkiliti családi hagyományokból nekünk is sok mindent tovább örökölt, melyekből csupán egyet említenék: ha valami új holmit kaptunk gyermekkorunkban, azt először vasárnap, a templomba lehetett fölvenni, ott viselhettük magunkon először. És megköszöntük mindig a Jóistennek. Édesanyánk esti meséi is bibliai történetek voltak, többnyire ugyanazok, amelyeket Balatonkilitin nagypapánktól hallott. A mese után gyerekkorunkban mi is mindig hangosan imádkoztunk. És én is ezt adtam tovább gyerekeimnek.

Ezekhez a gyökerekhez – megérkezni? – oly igen jó, és szeretném, ha a következőkben somogyi művészbarátaim szintén megosztanák velünk „múltba vezető útjaikat”!

Egy művészbarátság története

(Magyar Nemzeti Galéria, 2014. december 17. – 2015. május 17.)

„O nymphes, regonflons des SOUVENIRS divers.”

Stéphane Mallarmé: *L'Après-Midi d'un faune*¹

„Bizony mondom, nincs senki az egész országban,

aki annyit tett volna a művészetért, mint ő,

még a többi valamennyi együttvéve sem.”²

Rippl-Rónai József munkáit megtekinteni mindig nagy kegy, különösen az, ha egy szoros barátjával, pályatársával közös kiállításról van szó. Aristi de Maillol talán kevésbé ismert a magyar közönség előtt, noha Rippl róla készített portréját (1899) – mely a Musée d'Orsay tulajdona – 1936-ban már láthatták a budapesti érdeklődők. Valószínűleg nem túl nagy számban lesznek azok, akik mindkét alkalommal megtekintették a művet. A két művész száz év elmúltával találkozott egymással újra a mintegy kétszáz művet felvonultató tárlaton, melyen nem csupán saját, hanem a Nabik köréhez tartozó festő barátok (Pierre Bonnard, James Pitcairn-Knowles, Édouard Vuillard) művészete és a párizsi környezet is helyet kapott. A kiállításon Rippl-Rónaitól 140, Mailloltól 45, a Nabik köréhez tartozó festő barátoktól (Pierre Bonnard, James Pitcairn-Knowles, Édouard Vuillard) pedig további 20 festmény, szobor, szőnyeg és grafika tekinthető meg.

A kiállítás a két művész együtt töltött évtizedére (1890–1900) koncentrált, bemutatva Rippl első „olajozott grafikáit”, avagy „grafikus olajfestményeit”, mint a nevezetes *Kuglizók* (1892), valamint a Lazarine-ról készített *Bánat* (1892). A két művész nagyjából egy időben készített szimbolista hatást tükröző női portréi – melyeken a modellek szinte látomásszerű, szuggesztív jelenésként, többnyire profilból ábrázolva jelennek meg –, miközben nyilvánvalóan magukon viselik alkotóik egyértelmű stílusjegyeit, olyan szembetűnő hasonlóságokat mutatnak, hogy azok nagy valószínűséggel a másik művész festményeinek ismeretében születtek. A kiállításon is látható szőnyegek és szőnyegtervek kapcsán Rippl-Rónai a következőket írja emlékezéseiben: „Egyéb okokon kívül Maillol ösztönzésére kaptam kedvet a broderiák és tapisszériák készítéséhez, amiket ő már készített akkorában. Stílusunk persze különbözött: más felfogásban, más fraktúrával, oly különbséggel állítottuk elő e par excellence dekoratív jellegű iparművészeti munkáinkat, hogy a párisi kritika mindig egymástól elválasztva foglalkozott velünk. Természetes, hiszen Maillol inkább az archaizmus felé hajolt. Nem volt egészen újszerű, inkább görög inkarnáció. A különbségekben is voltak különbségek: az ő öltései ritkák és egymás alá helyezettek, az enyémekek sűrűek, hosszúak és egymás közé öltöttek; az ő kész munkája laza, könnyen göngyölhető, az enyém keményszövetű, mint a sűrű perzsaszőnyegek. Rajz és színek még inkább eltérők.”

A katalán származású művész sok időt töltött középkori falikárpitok tanulmányozásával, fonalait ő maga színezte növényi festékekkel, tehát mind az elő-, mind az elkészítés folyamatára nagy hangsúlyt helyezett. Valóban premodern hozzáállás, mely nem csupán az „önálló” esztétikumnak, hanem a funkcionalitásnak is helyet biztosít (lásd például *A mosónő* című bronz ajtókopogtatóját), kiterjedt iparművészeti, valamint illusztrátori munkássága (mintegy 12 kötet) is ezt támasztja alá. Rippl-Rónai falikárpitjai közül több megsemmisült az 1906-os milánói világkiállítás magyar pavilonjában pusztító tűzben, de megmaradt és a tárlaton is látható *Vörös ruhás nő* (1898) című, hímzett munkája és Maillol azonos technikájú, e műfajban főművének számító *Az elvarázsolt kert* (1896) című alkotása, mely egy francia magángyűjtemény részét képezi. Az iparművészeti anyag fontos részei Andrassy Tivadar budai palotája ebédlőjének Rippl-Rónai által készített, az ablakoktól kezdve a bútorokon át az étkészletekig mindenre kiterjedő berendezési tervei; ez volt Magyarországon az első, művész által tervezett egységes enteriőr, melyet azonban műfajából adódóan mindig nehéz feladat egy kiállítás keretében bemutatni, s ez érvényes valamennyi iparművészeti alkotásra. A funkcionalitásukban megragadható művek nem feltétlenül fedik fel lényegüket egy kiállítás során.

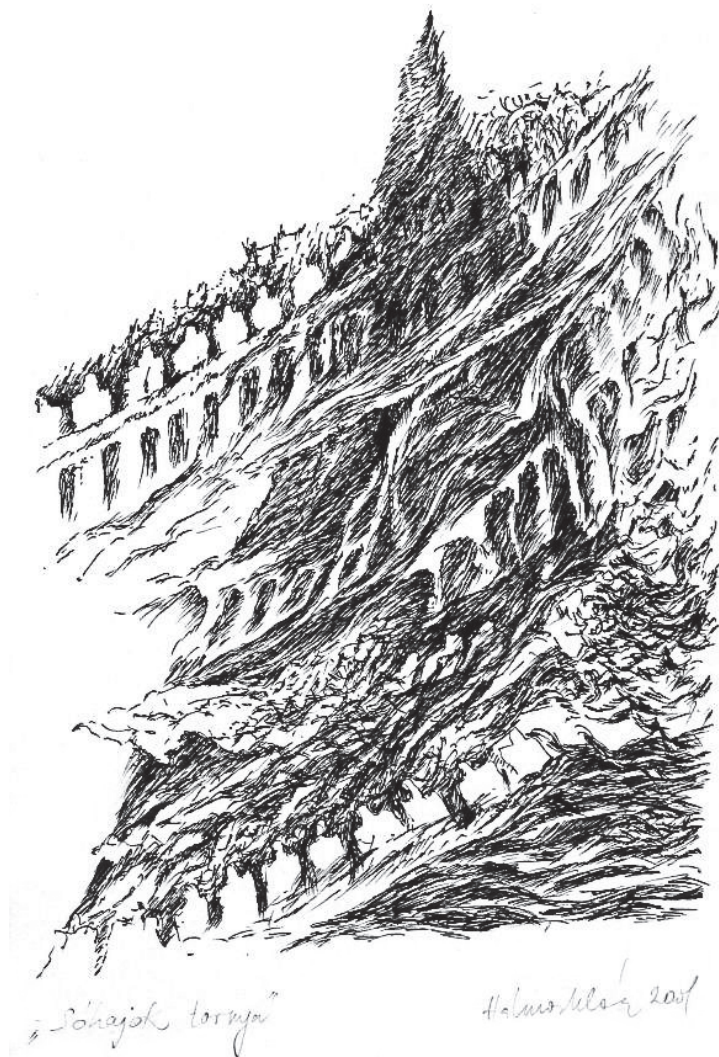
Külön egység idézi fel Rippl-Rónai banyuls-i látogatását, a mediterrán színek belépését művészetébe, melyek már megelőlegezik a közismert, közszeretettnek örvendő műveket. E látogatás és Maillol jellemének megidézése miatt ismét Rippl-Rónait idézem: „Egyszer meghívott bennünket vacsorára. Nyilván érezte, hogy többszöri meghívásainkat neki is kell valamivel viszonznia. Meghívott hát, mondom, igen különös vacsorára. A szépen megterített asztalra a következő lakmározásra való holmik kerültek: egy nagy tál saláta, kenyér és egy nagy kancsó víz. Se több, se kevesebb. De mégis: kést még kaptunk. Még mi ketten is, feleségemmel, akik pedig őt puritán életmódjával együtt jól ismertük, meglepődtünk, s meg is ijedtünk, kényes gyomrú barátunk, Knowles miatt: ez biztosan... De nem lett rosszul. Maillol pedig – és talán ez volt a legmeghatóbban mulatságos momentum ezen a vacsorán – a „lakoma” végén nagy kataláni hegyes késével úgy piszkálta a fogát, mintha valami igen finom lakoma maradékait szedegetné ki onnan.”

Gazdag a grafikai anyag is, benne egyedi és sokszorosított lapokkal, többek között Rippl-Rónai úttörő jelentőségű színes litográfiáival, Maillol fametszeteivel és cinkográfiáival. A szobrász Maillolt csak egy csekély válogatás jeleníti meg, hiszen a két művész közös időszakában kevés szobor született, s azok is többnyire fából. A már idézett 1896-os *A mosónő* és az ugyanabban az évben készült, ülő női aktot ábrázoló dombormű ugyanakkor már jelzi a bronzszobrászat kezdetét. A tárlat befejező egysége a két, immár elismert művész további pályáját mutatja be festményeken, szoborterveken, leveleken és filmrészleteken keresztül. Talán ez jelentette a legnehezebb feladatot, azonban a válogatás sikerét jelzi, hogy a kiállítást megtekintve az nem csak egy évtizedes kölcsönhatás lassú lecsengését, hanem egy komoly szellemi, lelki kapcsolat úttörő jelentőségét és életre szóló emlékeit idézi fel a látogatóban, kicsit

jobban megismertette Rippl-Rónait, s felfedezve Maillolt; Budapesten. A kiállítást gazdagon illusztrált, kétnyelvű katalógus kíséri.

Jegyzetek

- 1 „Ó nimfák, töltődjünk az EMLÉKKEL tele.” *Stéphane Mallarmé költeményei* (Weöres Sándor fordítása). Magyar Helikon, Budapest, 1964, 41.
- 2 Fülep Lajos: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1974, 214.

Sóhajok tornya (tusrajz)

„Békés, építkező, szabadságjogokat hozó
rendszerváltoztatás”

Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1956–1987*

Szeredi Pál kötete nem minden előzmény nélküli, sok évtizedes kutatás eredménye. Az író azon történész középnemzedékhez tartozik, amelynek tagjai elsősorban erkölcsi célzattal, tudósi alázattal közelítik meg és fejtik ki témáikat. Hisznek, hogy ne hinnének a dokumentumok – levéltári anyagok, vallomások, jegyzőkönyvek, levelek, emlékezések – valóságában, ugyanakkor nem hagyják figyelmen kívül az emberi körülményeket, az őket megszülő társadalmi helyzeteket sem. Ebben a megközelítésben – főképpen, ha az elemzésfolyam szinte „szépirodalmi” szinten íródik (akár a személyes emlékek és a történésben való részvétel fölidézésével) – ugyan van valami, az egzaktuság szigorától távoli oldottság; ám avval, hogy a történelem legkisebb mozzanata sem hűvös tárgyként, hanem az embert körülvevő valóság forró tényeként kezeltetik, megno az elemzés hitele.

Szeredinek, akár korábbi könyvét vesszük (*A Parasztpárt két évtizede 1939–1960*), akár egyetlen fő téma körül forgó, mégis szerteágazó tanulmányait (*A Borbándi Gyula-emlékkönyv szerkesztésével bezárólag*), volt honnan merítenie – az erős alapból. Ezt meg is tette, hiszen a vizsgált korszakban jelentős szerepet játszó, a forradalmat gerjesztő Petőfi Párt – erős gyökerekkel, de a kor követelte modernséggel – valójában a Parasztpárt cölöprendszerén nyugodott. Tehát nem akármilyen erőt sugárzott az alapozás.

„A Parasztpárt ugyanis csak egyik megjelenési formája volt annak a népi mozgalomnak, amely az 1930-as évek közepétől Magyarország egyik legjelentősebb szellemi és – mondjuk ki ismét – politikai mozgalma volt. A politikai párt, a Nemzeti Parasztpárt 1939-es megalakulása, majd Petőfi Pártként 1956-os újraéledése egy olyan folyamat része volt, mely fontos, mindazonáltal nem egyedüli közéleti jelensége volt a mozgalomnak.” Ahhoz, hogy hozzákezdjen az erővonalakat számba vevő panoráma megrajzolásához, valaminő hiányérzet is sarkallta az író: ha immár két évtizede elkészült Csizmadia Ervin monográfiája (*A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988*), illő lenne az időben korábbi másik oldal, a népi ellenzék társadalomjobbító szándékát is lajstromba venni.

Könyvének címe világosan jelzi – egyértelműen kinyilvánítja –, mely *érték-körben* kutakodik a történész. Az évtizedekig megszokott *népi* – és a sokszor a hatalom általi megvetést közvetítő *népies* – helyett saját leleményként új név meghonosítására tesz kísérletet: *nemzetépítő demokratikus ellenzék*. A jelző sugallatában benne van: minden a nemzetépítés jegyében történt. Amit nem más bizonyít, mint a vizsgálódási alapnak ugyancsak tekinthető megállapítása: „A népi mozgalom fejlődéstörténetében az 1930-as évek közepétől 1987 őszéig egyértelműen igazolható a töretlen eszmei és politikai kontinuitás.”

Amellett, hogy különbséget tesz az *ellenállás* és az *ellenzéki fellépés* között – az előbbit a népi mozgalom hatvanas években tanúsított közéleti magatartására vonatkoztatja, az utóbbit az 1956. november 4. és 1957 márciusa közötti tevékenységre (különben az egész könyvben sok egyéni meglátása van) –, világosan leszögezi: „A népi mozgalom egész története során a tekintélyuralmi rendszerekkel a joggyakorlatot állította szembe, legyen az a rendszer a Horthy-féle korlátozott parlamentizmus, a Rákosi-rezsim terrorja, avagy a Kádár-korszak autokrata diktatúrája.”

Ha érezzük az ellenállásnak eme fokát, szélesebbnél szélesebb lesz a panoráma. Szeredi, jobbra az időrendre hagyatkozva, ennek az utolsó, ha nem is a legborzasztóbb, de a „húzd meg – ereszd meg” alkalmazásával a legkacifántosabb korszakát, az ún. Kádár-korszakot mutatja be – az 1956-os forradalom utáni véres megtorlásoktól, öldöklésektől a nyolcvanas évek végi elbizonytalanodásig.

Cikluscímei jobbra a társadalmi helyzetképbe oltott sugallatok: *Egy miniszter a helyén marad* – utalások a végzetes időben is a parlamenti posztján álló Bibó István erkölcsi cselekedetére (különben is, a kötetben Bibó az egyik „főhős”) –; *Menteni, ami menthető* – a munkástanácsok ténykedése, Bibó és a Petőfi Párt realitásérzéke, a Nyilatkozat, „Megjegyzések a forradalmi munkás-paraszt kormány nyilatkozatához” –; *Visszavonulási kísérlet a kultúra bástyái mögé* – Püski Sándorék tevékenysége, a Magyar Írás Irodalmi és Művelődési Szövetkezet megalapítására tett kísérlet, Kádárék megosztási politikája, a Kortárs indulása, a népi írók némaságának feloldása, Bibó letartóztatása –; *Védekezésre ítélve* – „csak a szellemi tisztesség mezején érdemes élni” (Tamási Áron), az MSZMP KB népi írókkal kapcsolatos Állásfoglalása: a harmadik út lényegében polgári burzsoá ideológia, Aczél György „segítő” és sejtelemmel teli szerepe, az Írószövetség megalakítása, Illyés Gyula vesszőfutása (betiltott művek), az irodalmi besúgók tevékenysége, Püskiék letartóztatása –; *A lektorok kora* – az 1962-es írószövetségi kongresszus, Németh László: *Ha én miniszter lennék*, Illyés mint Nobel-díj várományos, a nemzeti erőkon belüli átrendeződési folyamat (1964–1965), Csoóri Sándor szilenciuma, *Elérhetetlen föld* (az antológia fiatal költői „a torkonvágott forradalmak pirosát s gyászát viselik belül” – írta az előszóban Nagy László).

A föntiekhez hasonlóan tömör – egyszerre megrendítően drámai és némelykor mosolyra fakasztó – a kötet két zárófejezete is. *A kávéházi mormogások kora; Intézményesülő nemzeti ellenállás*. Az előbbiben a különböző, főképp az írók-művészek által látogatott éttermi-kávéházi csoportok (Belvárosi Kávéház, Hungária, Olimpia presszó, Rózsadomb étterem – középpontban a Kiss Ferenc nevéhez köthető Nagy Népi Hurál stb.) besúgók révén sokszorosán ellenőrzött tevékenysége, az Írószövetség 1970-es közgyűlése a pártkatonák választmányból való kiszavazásával, a Debreceni Irodalmi Napok (1972) körüli forrongás, a népi-urbánus vita (Illyés cikke), a szegedi Tiszatáj bedarálására tett kísérlet, a *Szellem és erőszak* betiltása, a fiatal írók lakiteleki találkozója (1979), a Charta '77 körüli bonyodalmak, Csoóri Sándor újabb hallgatásra való kényszerítése stb. kapott szerepet – részletekbe menő kifejtéssel.

A könyv zárófejezete az új „saját” intézmények (Hitel; Bethlen Gábor Alapítvány) körüli irdatlan politikai harcról, az Írószövetség 1981-es és 1986-os viharos közgyűléséről, Csoóri politikai kihágásáról (előszó Duray Miklós könyvéhez), az Új Forrás- és a Tiszatáj-botrányról (itt is, ott is Nagy Gáspár 1956-ra utaló versei ütöttek ki egy-két téglát az erősnek hitt *bátyából*), az 1985-ös monori tanácskozásról („a nemzeti demokraták 1985-ben jutottak el ahhoz az állapothoz, hogy elindulhattak a nemzeti ellenzék kialakításának útján”) és megannyi értelmiségi mozgolódásról tár fel fontos összefüggéseket, megrajzolva az ellenállás *intézményesülését*.

Szeredi Pál monografikus fölépítésű könyvének nagy érdeme, hogy a szerző sosem süppedt bele a tengernyi adatba, jóllehet ennek a veszélye nemegyszer fennállt (pl. amikor száznál több nevet magában foglaló aláírás-listát közölt). Jól ismeri a szakirodalmat, ezer helyről hozza a dokumentumokat, idézeteket – MSZMP KB üléseinek jegyzőkönyvei, MTI-jelentések, levéltári iratok, besúgói jelentések, levelezések, írói naplók stb., az egészet gazdagítván saját archívumának anyagával –, ám ez a látszólag *szürkehalmasz* belesimul a gördülékeny esszéstílussal előadott társadalmi korrajzba. Ahogyan *A nemzetépítő demokratikus ellenzék 1956–1987* című kötet történelmi munkának kiváló, éppúgy – hangozzék bármilyen hihetetlenül – nem eléggé dicsérhető sajátságos irodalomtörténet is, hiszen az ellenállás legfőbb mozgatói az írók voltak.

Örömünk teljes, hiszen a kötet hézgapótló mű. A magyar szellem – társadalom- és történettudomány, közélet, politika – sokat gazdagodott általa. (Barangoló Kiadó, Piliskereszt, 2015)

A halál ösvényén – Bátyám emlékére (tusrajz)